

O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI XALQ TA'LIM VAZIRLIGI

**AJINIYOZ NOMIDAGI NUKUS DAVLAT PEDAGOGIKA
INSTITUNI**

O'zbek tili kafedrası

**O'zbek tili va adabiyoti fakulteti 4 – “b” kurs talabasi Saparbayeva
Manzura Baxtiyor qizining**

BITIRUV MALAKAVIY ISHI

**Mavzu: “Ona tilidan sifatlarning semantik- funktsional
xususiyatlarini o”rgatishda interfaol usullardan foydalanish”**

Ilmiy rahbar: YU.M.Ibragimov - filol. fan. doktori, professor

NUKUS – 2017

Mundarija:

Kirish. Ishning umumiy tavsifi.....	3
I Bob. Soʻz turkumlari tizimida sifat va uning lingvistik tabiati.....	4
I. 1. Oʻzbek tilshunosligida sifat soʻz turkumi.....	4
I. 2. Ayrim sifat leksemalarining etimologiyasi.....	11
I. 3. Sifatda konversiya hodisasi.....	14
I. 4. Narsa asosida shakllangan sifat leksemalar.....	18
II Bob. Sifatning leksik-semantik mavzu guruhlanishi	22
2. 1. Xususiyat, holat, shakl bildiruvchi sifatlar.....	22
2. 2. Rang-tus, maza-taʼm, hid bildiruvchi sifatlar.....	28
2. 3. Hajm-oʻlchov, oʻrin va paytni bildiruvchi sifatlar.....	34
3 Bob. Sifatning funksional-uslubiy xususiyatlari.....	36
3. 1. Xarakter-xususiyat bildiruvchi sifatning semantik va uslubiy xususiyatlari.....	36
3. 2. Holat bildiruvchi sifatning semantik va uslubiy xususiyatlari.....	44
3. 3. Rang-tus bildiruvchi sifatning semantik va uslubiy xususiyatlari.....	48
3. 4. Hajm-oʻlchov bildiruvchi sifatning semantik va uslubiy xususiyatlari.....	
Umumiy xulosa.....	54
Foydalanilgan adabiyotlar.....	56

Kirish.

O'zbek tili morfologiyasida, boshqa soʻz turkumlari qatori sifat ham katta oʻrinni egallaydi va oʻzining leksik-grammatik va semantik xususiyatlariga koʻra mustaqil soʻz turkumi sifatida ajratilgan. Sifat soʻz turkumining koʻp sohalari ustida dissertatsiyalar yoqlandi, ilmiy maqolalar yozildi. Xususan, O'zbek tilshunosligida leksik ma'noning komponentlardan iborat ekanligi dastlab SH. Rahmatullayev, I.Qo'chqortoyev, R.Yunusovlarning ishlarida ilgari surulgan. Tadqiqot ishimizda semantika haqida soʻz borar ekan, avvalo *semema va uning tarkibiy qismlariga toʻxtalishni* lozim topdik. Narsa shakl va mazmun yaxlitligidan iborat dialektik butunlik boʻlganligi kabi leksema ham tashqi va ichki jihatdan tashkil topadi. ***Leksemaning tashqi qobigʻi nomema deb ataladi. Nomema deganda leksemaning moddiy tomonini tashkil etgan fonemalar xosilasi – nutq tovushlari nazarda tutiladi. Leksemaning ichki, mazmuniy tomoni semema deyiladi. Semema – ongda aks etgan narsa, belgi, miqdor, harakat kabi tushunchaning leksemada mujassamlashgan koʻrinishi*** [10:1993:27]. Boshqacha aytganda, semema leksemaning ichki jihat. Tilshunoslikda sememani tashkil etuvchi unsur sifatida ***sema*** ajratiladi. ***Semema*** tarkibidagi sema bir xil emas. Sema mohiyatiga koʻra uch xil boʻladi:

- 1) atash semasi (denotativ sema);
- 2) ifoda semasi (konnotativ sema);
- 3) vazifa semasi (funksional sema).

Atash semasi borliq bilan, ifoda semasi soʻzlovchining munosabati bilan, vazifa semasi esa leksemaning lison va nutqdagi roli bilan belgilanadi. Darhaqiqat, qizlarning: *oy, moh, quyosh, oltin, kumush, yoqut, gavhar, gul;* yigitlarning: *chinor, burgut, arslon, sher* va hokazolarga nisbat berilishi ifoda sema bilan bogʻliq.

Xullas, soʻzni atash va ifoda semasi biri ikkinchisi bilan uzviy aloqada boʻladi. Har qanday ifoda sema (konnotastiya) atash semadan oʻsib chiqqan. Har

qanday ifoda semani, konnotativ ma'noni chuqur anglash, undagi asl ma'no ifodasini chuqur anglash talab etiladi.

I BOB. SO`Z TURKUMLARI TIZIMIDA SIFAT VA UNING LINGVISTIK TABIATI

I.1. O`zbek tilshunosligida sifat so`z turkumi

O`zbek tili morfologiyasida, boshqa so`z turkumlari qatori sifat ham katta o`rinni egallaydi va o`zining leksik-grammatik va semantik xususiyatlariga ko`ra mustaqil so`z turkumi sifatida ajratilgan. Sifat so`z turkumining ko`p sohalari ustida dissertatsiyalar yoqlandi, ilmiy maqolalar yozildi. Ayniqsa, kiyingi yillarda sifat semantikasi, stilistik xususiyatini o`rganishga e'tibor kuchaydi. XX asrning 40-50 - yillarida bir qator olimlar tomonidan leksik ma'noning komponent strukturasi haqidagi fikrlar ilgari suruldi. G.Xeller va J.Makris rang ifodalovchi leksemalarning o`rganar ekanlar, ular o`z tadqiqotlarida ma'noning semantik komponentlarini darajalaydilar. O`zbek tilshunosligida semaseologiya tilshunoslikning barcha sathlarida o`z o`rnini topa boshladi. Tadqiqot ishimizda semantika haqida so`z borar ekan, avvalo *semema va uning tarkibiy qismlariga* to`xtalishni lozim topdik. Narsa shakl va mazmun yaxlitligidan iborat dialektik butunlik bo`lganligi kabi leksema ham tashqi va ichki jihatdan tashkil topadi. Leksemaning tashqi qobig`i nomema deb ataladi. Nomema deganda leksemaning moddiy tomonini tashkil etgan fonemalar hosilasi – nutq tovushlari nazarda tutiladi. Semema leksemaning ichki jihati. Tilshunoslikda sememani tashkil etuvchi unsur sifatida sema ajratiladi. Semema tarkibidagi sema bir xil emas. Sema mohiyatiga ko`ra uch xil bo`ladi:

- 1) atash semasi (denotativ sema);
- 2) ifoda semasi (konnotativ sema);
- 3) vazifa semasi (funksional sema).

Atash semasi borliq bilan, ifoda semasi so`zlovchining munosabati bilan, vazifa semasi esa leksemaning lison va nutqdagi roli bilan belgilanadi. Ifoda semani matndan tashqaridan emas, balki matn doirasida chuqurroq his etamiz. Darhaqiqat, qizlarning *oy, moh, quyosh, oltin, kumush, yoqut, gavhar, gul;*

yigitlarning chinor, burgut, arslon, sher va hokazolarga nisbat berilishi ifoda sema bilan bog'liq. Quyidagi misollarga e'tiborberaylik:

Qo'lim tegmay to'kilgan qizg'aldog'im,

Endi seni izlab qaydan toparman. (M.Yusuf)

Yoki: Kel ovqatingni yeb ol, arslonim. (H.Nazir)

Bularda moh, ya'ni oyning (to'lin oy) yorug'ligi, qizg'aldoqning nozikligi, qo'l tegishi bilan to'kilib ketishi, arslonning kuchliligi, qat'iyatligi ma'no ko'chirilishiga asos bo'lib xizmat qilib kelgan.

Xullas, so'zni atash va ifoda semasi biri ikkinchisi bilan uzviy aloqada bo'ladi. Har qanday ifoda sema (konnotastiya) atash semadan o'sib chiqqan bo'ladi. Har qanday ifoda semani, konnotativ ma'noni chuqur anglash, undagi nozik ma'noni his qilish uchun avval denotativ ma'no (bosh ma'no, atash ma'no, o'z ma'no, asl ma'no)ni, undagi asl ma'no ifodasini chuqur anglash talab etiladi. Shundagina, konnotativ ma'noni tushunish, undan o'rinli foydalanishga zamin yaraladi.

So'z turkumlari tizimida o'zining sermahsul va qo'llanilish doirasi bilan ajralib turadigan **sifat so'z turkumining atash ma'nosi predmet, voqea-hodisa, holat va qisman ish- xarakatning belgisini bildirishdir**. Belgining o'zi bir necha xil bo'ladi. Masalan, xarakter-xususiyat, shakl-ko'rinish, holat, rang-tus, maza-ta'm, hid, o'rin va payt kabi belgilardir. Belgi ifodasi nafaqat sifatlarga, balki boshqa so'z turkumlariga ham xosdir. Masalan, ot ham matnda (bog'li qurshovda) sifat kabi belgi ifodalashi mumkin: shakar qiz, oltin soat, zilol suv va hokazo. Ayrim sifat xarakteridagi olmoshlar ham sifat kabi belgi ifodalash imkoniga ega: hamma o'quvchi, barcha xalq, hech bir inson kabi. Ravish belgi bildirishiga ko'ra sifat bilan mushtaraklik hosil qiladi, ya'ni ravish ham sifatlardек predmet belgisini ifodalab keladi: *mardona jang, do'stona uchrashuv, beto'xtov harakat* va hokazo.

Sifat so'z turkumining o'ziga xos lingvistik xususiyatlaridan biri uning *poleseantik xususiyatidir*. Poleseantika bu –formal tilshunoslikda bir ma'noli va ko'p ma'noli so'zni farqlaganligi kabi nazariy leksikologiyada bir

sememali va ko`p sememali leksema farqlanadi. Nutqda qo`llangan so`z har doim bir ma`noli. Chunki, so`z leksemaning bir martalik ko`rinishi bo`lib, u leksemaga zid ravishda betakrorlik tabiatiga ega.

Leksema bir tushunchani ifodalasa, u bir sememali leksema deyiladi. Masalan, kichik leksemasi bir tushunchani ifodalaydi va shu sababli bir sememali leksema hisoblanadi. Ammo nutqda leksema ko`chma qo`llanishda har xil tushunchalarni ifodalayverishi mumkin. Lekin ma`no va tushuncha orasidagi munosabat ijtimoiy shartlanganlik va barqarorlik kasb etmasa, leksemaning ko`p sememaliligi haqida hukm chiqarib bo`lmaydi. Jamiyat taraqqiy etishi bilan nutqiy hosila ma`no vaqtincha ifodalagan tushunchasi bilan doimiy aloqadorlik kasb etib, bora-bora barqarorlashib boradi va hosila nutqiy ma`no lisoniylashadi. Natijada bir sememali leksema birdan ortiq sememali leksemalarga aylanib boradi.

Nutqimizda shunday so`zlar borki, tadrijiy taraqqiyot davomida o`zida sifatlovchilik xususiyatini singdira borgan. Bu holni, ya`ni bir turkumga oid so`zning boshqa turkum xususiyatlarini o`zida paydo etishini analogiya hodisasi sifatida belgilaydilar[8]. Bu esa yondosh turkum so`zlari orasida ko`p kuzatiladi. Ot turkumiga oid bir qator so`zlar, sifat turkumiga oid so`zlar bilan yonma-yon “yashashi” natijasida sifatlik xususiyatlariga ham ega bo`lganligiga guvoh bo`lamiz. Jumladan, asal, shakar kabilarni bunga misol qilish mumkin. Bu kabi so`zlardagi maza-ta`m belgisi ushbu so`zlarning sifatlar sari siljishiga ham zamin yaratgan. Bir guruh sifatlar borki, ularning umumiy ma`nosi asosida kishi ismlari yuzaga kelgan. Sifat asosida hosil bo`lgan atoqli otlarning ma`no ifodasi bo`yicha aytilgan fikrlar fanda munozaralidir.

Sifat asosida paydo bo`lgan kishi ismlarini quyidagi guruhlariga bo`lib tadqiq etish mumkin:

1. Xususiyat sifatleri asosida shakllangan atoqli otlar: Abay, Kuzan, Bayri, Chevar, Bakir, Daler, Chaqqon, O`ktam, O`tkir;

2. Holat sifatleri asosida shakllangan atoqli otlar: Uljon, To`qboy, Toshbotir, So`lim, Suyarbek, Olqinboy, Yorqin, Yolqin, Bo`kay, Gajir, Bayan, Barlos, Bayna, Bayot, Abjir, Barchin, Bokira;

3. Rang-tus asosida shakllangan atoqli otlar: Qorajon, Oqqiz, Sari(sariq sochli), Sariboy, Qoraqiz, Yashil, Qoracha, Ko`kqiz;

4. Shaki - ko`rinish asosida shakllangan atoqli otlar: Do`mbaqoy, Oyday, Oydon, Oycha;

5. Maza-ta`m bildiruvchi sifatlar asosida shakllangan atoqli otlar: Chuchuk, Shirin, Laziz, Bolbib, Bolqiz, Totli;

6. Hajm-o`lchov sifatleri asosida shakllangan atoqli otlar: Kattabek, Uzoq, Uzun, Mitti, Mittigul, Ortiq va b.

Bu qatorni yana davom ettirishimiz mumkin. Ko`rinadi, so`z ma`no imkoniyati grammatikani belgilashda ham o`ziga xos o`rin tutadi. Xulosa qilib shuni aytish lozim ko`rdikki, tilshunoslikda alohida ahamiyat kasb etgan polesemantika sifatlarda ko`p uchraydigan hodisasi bo`lib, nutqimiz boyligiga o`z hissasini qo`shib kelgan.

Sifatlar o`ziga xos quyidagi morfologik xususiyatlarga ega:

a) *sifatning eng asosiy morfologik xususiyati uning yasalişidir*. Sifatlar ikki usul bilan yasalişadi: affiksatsiya va kompozitsiya. Sifat yasovchi qo`shimchalar miqdori 50 ga yaqin. (Bular haqida kiyingi qismlarda alohida to`xtalamiz).

b) *sifatlarning muhim yana bir morfologik xususiyati uning belgni qiyoslab, darajalab ko`rsatishidir*. Sifatlarning quyidagi darajalari bor: oddiy daraja, orttirma daraja, qiyosiy daraja, ozaytirma daraja.

1.Oddiy darajadagi sifatlarda belgi boshqa predmetlardagi xuddi shunday belgiga qiyoslanmaydi. Bu daraja belgining odatdagi me`yorda ekanligini ko`rsatadi va maxsus ko`rsatkichga (qo`shimchaga) ega emas: keng ko`cha, yashil barg, yaxshi odam.

2. Orttirma daraja predmetdagi bir belgining boshqa predmetdagi xuddi shunday belgiga nisbatan eng ko'p ekanligini ifodalaydi va quyidagi usullar yordamida hosil qilinadi.

1) morfologik usul: a) so'zning birinchi bo'g'ini ajratilib, unga keyingi bo'g'indagi birinchi undosh qo'shiladi-da, yopiq bo'g'in hosil qilinadi va undan keyin to'liq shakli takrorlanadi: dum-dumaloq, pak-pakana; b) so'zning oldingi ikki tovushi ajratilib unga p, m tovushlaridan biri qo'shiladi va undan keyin so'zning o'zi takrorlanadi: yap-yangi, ko'm-ko'k; v) so'zning birinchi bo'g'inidan keyin –ppa shakli qo'shiladi: soppa-sog', to'ppa-to'g'ri.

2) leksik usul. Bu usul bir necha turga bo'linadi: a) ma'noni kuchaytiruvchi so'zlar qo'llanadi. Masalan, juda, eng, g'oyat, nihoyatda, bir, biram, tim, naq, zap, behad, benihoya, cheksiz, nihoyasiz, beqiyos[23:1989:26; 24:1999:43]. Faqat uning tengsiz husniga oddiy bir jo'n odam sifatida lol bo'lib turubman, xolos. (S.Ahmad) b) takroriy juft so'zlar vositasida. Kamol baquvvat tishlari bilan yong'oqlarni qars-qars chaqib, oltin rangli barmoqday-barmoqday mayiz bilan yeya boshladi. (Oybek) v) turli so'z birikmalari, idiomatik iboralar vositasidama'no ortiriladi. Ellik yoshlardagi haddan ziyod cho'tir bir kishi karavotdan oyoqlarini tushirib yotardi. (Oybek)

3) leksik-semantik usul. Bunda belgi bildiruvchi so'zlar oldidan yoki ular o'rniga boshqa turkumdagi so'zlar qo'llanadi: zahar (garmdori), olov (bola);

4). fonetik usul: a) unlilar cho'zib aytiladi: tooza, chuquur; b) undoshlar ikkilanadi: tekkis, mazza, yummsheq.

3. Qiyosiy daraja predmetdagi bir belgining boshqa predmetdagi xuddi shunday belgidan ortiq ekanligini ifodalaydi. Qiyosiy daraja oddiy darajadagi sifatga -roq qo'shimchasini qo'shish yoki sifatdan oldin *bir-biridan*, *undan ham*, *yanada* so'zlarini keltirish bilan yasaladi: Olma daraxti shaftoli daraxtidan balandroq. Bir-biridan go'zal, Bundan ham battar, Yanada kuchli.

4. Ozaytirma daraja belgi darajasining me'yorga yetmaganligini, me'yordan pastligini ifodalaydi. Ozaytirma daraja quyidagicha hosil bo'ladi:

1) qo`shimchalar yordamida: oqish, qizg`ish, qoramtir, -roq qo`shimchasi ham ozaytirma darajani ifodalashda qatnashadi (bunda bir narsadagi belgi boshqa narsadagi shunday belgiga qiyoslanmaydi, eskiroq (kiyim)

2) sifatdan oldin yarim, nim, och, xiyol, sal, aytarli, uncha, u qadar...emas so`zlarini keltirish bilan: yarim ochiq (eshik), uncha katta emas.

*Sifat darajalari yasovchi qo`shimchalarning sinonimiyasi.* Sifatlardagi qiyos belgini qayt etuvchi -roq ning sinonimlari ham bor: -ish, -mtir, -imtir kabilar predmetlar belgisining kamligini ko`rsatadi va -roq qo`shimchasiga ma`nodosh bo`ladi. Lekin -roq orqali bir belgini boshqasiga solishtirish ifodalanadi. Agar -roq orqali shakllangan sifatlarda boshqa vositalar ham bo`lsa (-dan, ko`ra, nisbatan, qaraganda va b.) belgining ortiqqligi anglashiladi:

– Sendan yuksak nima bor, Yulduz?

– Onalar mehri.

– Qaydan olding otashni, Quyosh?

– Ona qalbidan?

Sifatning tuzilishiga ko`ra 4 xil bo`ladi: sodda, juft, takroriy va qo`shma.

Sodda sifatlar:

Tub sodda: yaxshi, shirin, oq, baland, keng, mo`rt, tor va hokazo.

Yasama sodda: ishchan, devoriy, maqtanchoq, noo`rin, hiylagar, ozg`in, sezgir, quvnoq va hokazo.

Juft sifatlar.

I. Har ikki qismi yakka holda ishlatiladi:

1) qismlari o`zaro sinonim: aql-hushli, ajoyib-g`aroyib, boy-badavlat, och-nahor, ola-chipor, pishiq-puxta, son-sanoqsiz, sarson-sargardon va b.

2) qismlari o`zaro antonim: achchiq-chuchuk, baland-past/ past-baland, vayron-u obod, issiq-sovuq, yiroq-yaqin, tanish-notanish, uzoq-yaqin va b.

3) qismlarining ma'nosi yaqin: ijtimoiy-siyosiy, kuydi-pishdi, mosh-guruch, mo`min-qobil, ochiq-oydin, och-yalong`och, soya-salqin va b.

2. Bitta qismi yakka holda ishlatiladi: aralash-quralash, achchiq-tizziq, burma-churma, bo`ltak-so`ltak, devor-darmiyon, yengil-yelpi, yolg`on-yashiq, yosh-yalang va b

1) har ikki qismi yakka holda ishlatilmaydi: aji-buji, almoyi-aljoyi, apoq-chapoq, aloq-chaloq, dali-g`uli, zim-ziyo, ilang-bilang, poyintar-soyintar, uvali-juvali, o`poq-so`poq.

Takroriy sifatlar: yaxshi-yaxshi, katta-katta, shirin-shirin, burda-burda, yo`l-yo`l, oppoq-oppoq.

Qo`shma sifatlar:

1. Sifat+ot: yapoloqyuz, xomkalla, sho`rpeshona, kaltafahm, ochofat, maydagap, shikastahol, shirinsuxan, sovuqqon;
2. Ot+sifat: boshqarong`u, yoqavayron, jig`ibiyron, tepakal, xonavayron, xudobexabar, otabezori, dilxasta, nonko`r;
3. Ot+ot: bodomqovoq, sheryurak, darveshsifat, devqomat, dilozor, dilorom, dilpora, izzattalab, kafangado, otashnafas, sohibjamol, jigar rang, havo rang;
4. Ravish+ot: hozirjavob, kamgap, kamsuxan, kamsuqum, kamqon, kamxarj;
5. Fe`l+fe`l: yebto`ymas;
6. Ravish +fe`l: tezpishar, kechpishar, cho`rtkesar;
7. Olmosh+ot: o`zboshimcha;
8. Ot+fe`l: tilyog`lama, gadoytopmas, tinchliksevar, jonkuyar;
9. Olmosh+sifat: o`zbilarmon;
10. Son+ot: ikkiyuzlamachi, qirqyamoq.

Sifatning otlashuvi esa uning gapda ot bajaradigan sintaktik vazifada kelishidir. Sifatlanmish tushurib qoldirilsa, sifat o`sha otning shakliy belgilarini qabul qiladi, hamda ularning sintaktik vazifasini bajaradi.

a) ega bo`lib keladi: Yaxshi oshini yer, yomon – boshini.

b) qaratqich- aniqlovchi bo`lib keladi: Saxiyning ehsoniga baxilning boshi og`rir.

c) to`ldiruvchi bo`lib keladi: Yaxshidan adashma, yomonga yondashma.

d) undalma bo`lib keladi. Azizim, dunyoga bevaqt kelibmiz.

Sifatlar ba`zida qiyosiy daraja shaklida ham otlashib keladi: Askarlar esa ularning orasidan chaqqonroqlarini ko`z ostiga olib qo`yganday bo`lar edi.

Sifat sintaksisda, asosan, sifatlovchi aniqlovchi, ot-kesim, shuningdek, tarz (ravish) holi bo`lib keladi. Otga xos kategoriyani olsa, boshqa gap bo`laklari bo`lib keladi. Bechoralarga yordam berish kerak (Hamza); a) sifatlovchi-aniqlovchi vazifasida keladi: Ochil buva o`tkir, qora ko`zli, serqosh chiroyli yigit bo`lgan. (A.Muxtor) v) sifat ot-kesim bo`lib keladi: Gul qizil. Devor oq. g) sifatlar gapda bundan tashqari ravish (tarz va vaziyat) holi bo`lib keladi: U qiziq kular ekan. Qobil bobo dardli xo`rsindi. (A.Qahhor).

Xullas, so`z turkumlari tizimida sifat o`ziga xos o`ringa ega. Bu turkumga oid so`zlar uzoq tarixiy taraqqiyotni kechirgan. Sifat so`zlar atash ma`nosiga ko`ra belgi, aniqrog`i, turg`un, barqaror belgi ifodasiga ega. Bu turkum so`zlar polisemiyaga boy. Bu hol ham uning uzoq tadrijiy taraqqiyoti bilan bog`liq. Sifat morfologik jihatdan yasalish tizimiga ega. Shuningdek, morfologik o`zgaradi va darajalanadi. Sifat sintaksis xususiyatiga ko`ra bog`li qurshovda (matnda) o`z pozitsiyasiga ega. Sifat so`zlarning polisemantik hamda semantik-funksional xususiyatlari alohida tadqiqotni talab etadi. Bu so`zlarning matnda imkoniyatlari juda keng. (Bu borada keyingi bobda to`xtalamiz).

I. 2. Ayrim sifat leksemalarining etimologiyasi

Etimologiya atamasi so`zlarning kelib chiqishi, shakllanish tarixini o`rganuvchi bo`lim bo`lib, musbat rivojlanish yo`liga ega.

Bu bo`lim:

1) so`zlarning lug`aviy ma`no ko`lamini yoritadi.

2) so`z o`zagini aniqlaydi.

3) tilning tarixiy taraqqiyoti davomidagi o'zgarishlarni tahlil qiladi [25:2004:42]. Masalan, dehqon so'zi yer ochib, ekin o'stiruvchi qishloq odamini bildiradi. Bu so'z asli tojikcha bo'lib, deh-**“qishloq”, qon/ xon/ “hokim”** degan ma'nolarni bildiradi. Qadimda yer egalarini dehqon deyishgan. Hozirda "ekin-tikin ishlari bilan shug'ullanadigan odam" tushunchasini beradi. **Mehnat** so'zi mumtoz adabiyotda **“mashaqqat”, “zahmat”, “azob-uqubat”** ma'nolarida qo'llangan:

Yod etmas emish kishini g'urbatda kishi,

Shod etmas emish ko'ngulni mehnatda kishi.(Bobur)

Mehnat hozirda jismoniy va aqliy ko'rinishdagi faoliyatni anglatadi: *Mehnat-mehnatning tagi rohat.* (Maqol)

Etimologik kuzatishlar, turkiy tillar etimologiyasiga bog'liq fikrlar muayyan til, jumladan, o'zbek tili tabiatini yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli, biz ham o'z ishimizda sifat so'z turkumining tabiatini, tarkibini, asl ma'no mohiyati va bugungi kunda qanday semantik belgini namoyon qilishini ko'rsatish uchun ayrim sifat etimologiyasiga murojaat qildik. Sifatlarning etimologiyasini yoritishda Sh. Rahmatullayevning "O'zbek tilining etimologik lug'ati"dan foydalandik. Masalan: *Aniq* –noaniqlikdan xoli, ochiq-oydin. *Maqsadingizni aniq ayting.* Bu sifat asli qadimgi turkiy tildagi "ochiq-oydin bo'l –" ma'nosini anglatgan **an** - fe'lidan – (ы)қ qo'shimchasi bilan yasalgan, o'zbek tilida **“a”** unlisi ä unlisiga almashgan, ы unlisining qattqlik belgisi yo'qolgan: **an-** +**ық** = **аниқ** > **ānuq**. Asli so'zi fe'l bo'lib, ma'lum bir qo'shimchalar qo'shilishi orqali bugungi kunda sifat bo'lganligiga guvoh bo'ldik. Quyidagi so'z bu holatning teskarisi bo'lib, asli sifat bugungi kunda otga o'tgan *ayiq* otini ko'rib o'tsak. Bu ot qadimgi turkiy tildagi "beso'naqay" ma'nosini anglatgan **айы** sifatining aksi bo'lgan **айы** fe'lidan -э qoshimchasi bilan yasalgan. **Айы-** + **э** = **айыэ** > **айық**.

Babaq sifati qadimgi turkiy tilda **“ota, otaning otasi”** kabi ma'nolarni anglatgan. Баба otaning katta ma'nosidan kichraytirish erkalash ma'nosini anglatuvchi -қ qoshimchasi qo'shib hosil qilingan; o'zbek tilidagi **a** unlisi ä

unlisiga almashgan: $\bar{o}\bar{a}\bar{o}a + \kappa = \bar{o}\bar{a}\bar{o}\bar{a}\kappa > \bar{o}\bar{a}\bar{o}\bar{a}\bar{a}\kappa$. Bugungi kunda babaq soʻzi “jussasi katta, durkun” maʼnosida qoʻllanadi. (tovuq, xoʻroz haqida). *Baland tutdan qichqirganda babaq xoʻroz...*(Gʻ. Gʻulom).

Bezbet (uyat-andishasi, or-nomusi yoʻq). *Sindek bezbet bolani umrimda birinchi marta uchratishim*. Bu sifat bezbet birikmasining bir soʻzga birlashuvi bilan yuzaga kelgan. Bu qoʻshma sifat tarkibidagi *bez* qismi “taʼsirga berilmaydigan, qattiq” maʼnosi bilan qatnashgan: *bez bet > bezbet*.

Galdir (telba, ishq savdosiga duchor boʻlgan). Shu goʻzal qizni deb *galdir* boʻlib yurgan yigitlar ozmi? Bu soʻz gədir tarzida talaffuz qilingan boʻlib, asli chayqalish harakatini ifodalovchi tasvir soʻziga teng, maʼno taraqqiyoti natijasida sifatga koʻchgan.

Goʻzal sifati (xushroʻy, husndor). Gulsum uning xayolida bu yerdagi *goʻzallarning goʻzali boʻlib* tura berdi (P.Tursun). Bu sifat asli qadimgi turkiy tildagi “*nazar sol*” maʼnosini anglatgan *κəc* feʼlidan $-(ə)\pi$ qoʻshimchasi bilan yasalgan; keyinchalik soʻz boshlanishidagi **k** undoshi **g** undoshiga; unlilar oraligʻidagi **s** undoshi **z** undoshiga almashgan; oʻzbek tilida **ə** unlisining yumshoqlik belgisi yoʻqolgan: $\kappa\bar{e}c- + \bar{a}\pi = goʻzal$.

Dangʻillama (hajmi keragidan ortiq). ... bir kun kelib yangi *dangʻillama* imoratlar solamiz...(A. Qahhor). Bu sifat *ðəɳɟup* tovushiga taqlid soʻzidan -lə qoʻshimchasi bilan yasalgan feʼlga -mə qoʻshimchasi qoʻshib yasalgan; **l** tovushining taʼsirida uning oldidagi **p** undoshi **l** undoshiga almashgan. $dəɳgʻir + lə = fə(ngʻirlə) + mə = fəɳgʻrləmə > fəɳgʻilləmə$. *Dangʻillama* soʻzlashuv uslubiga xos.

Jingalak (halqa shaklida buralgan). Raʼno tomorqada *..jingalak* yungli qoʻzichogʻiga maysa yulib berayotgan edi (H.Nazir). Bu sifat qadimgi turkiy tildagi “*burma*” maʼnosini anglatgan *chim* otidan **-ga** qoʻshimchasi bilan yasalgan feʼlga **-l** qoʻshimchasini qoʻshib yasalgan va unga kichraytirish maʼnosini ifodalovchi **-(ə)k** qoʻshimchasi qoʻshilgan: $[(chim + gə = chim + gə-) + lɪ = chimgəl] + ək = chimgələk > jimgələk$.

Yuqoridagi kabi misollar etimologik lugʻatning anchagina qismini tashkil etadi. Sifat etimologiyasida aslida feʼl, ot, taqlid soʻzlarning maʼno taraqqiyoti natijasida sifatga koʻchishi keng uchraydi. Shu bilan birga, diaxronik nuqtayi nazardan sifat boʻlib, maʼno taraqqiyoti natijasida boshqa soʻz turkumiga koʻchgan soʻzlar ham mavjud. Ayrim sifatning etimologik tahlili tadqiqotimiz asosi boʻlgan sifat soʻzlarning maʼno xususiyatlarini yoritishda qoʻl keladi. Chunki sifatning tarixiy taraqqiyoti hozirgi zamon sifat soʻzlarining tahlili bilan bogʻliq.

I. 3. Sifatda konversiya hodisasi

Sifat turkumiga xos soʻzlar boshqa turkum soʻzlari bilan muntazam qoʻllanishi natijasi oʻlaroq shu turkumga xos lingvistik xususiyatlarni ham oʻzida kasb eta borganligi, natijada boshqa turkum soʻzlari guruhidan oʻrin olganligiga guvoh boʻlamiz.

Umuman, bir turkum soʻzi boshqa turkum soʻziga koʻchganda bir vaqtlar bir turkumda boʻlib, til taraqqiyoti natijasida ikkinchi turkumga oʻtgan soʻz nazarda tutiladi. Soʻz turkumlari orasida koʻchish boʻyicha olim A.Gʻulomovning tadqiqotlari eʼtiborga molik [18:1992; 7:2001:46-52]. Bu boradagi oxirgi fundamental tadqiqotlardan biri J.Eltazarov tomonidan amalga oshirildi [32].

Hozirgi oʻzbek tilida soʻz turkumlararo koʻchishning quyidagi turlari mavjud: 1. Otlanish(Substantivatsiya), 2. Sifatlanish (Adyektivatsiya), 3. Sonlanish (Numerilizatsiya), 4. Olmoshlanish (Pronominalizatsiya), 5. Ravishlanish (Adverbializatsiya), 6. Feʼllanish (Verbalizatsiya), 7. Tasviriylanish (Essivatsiya) 8. Undovlanish (Interyektivatsiya), 9. Modallashish(Modalyatsiya),10.Koʻmakchilashish(Postpozitionalizatsiya),11.Bo gʻlovchilansh(Konyuktionalizatsiya), 12. Yuklamalashish (Partikulyatsiya).

Har qanday tildagi soʻz turkumlari koʻchish hollarini bevosita tahlil qilayotganda bu masalaning ikki ajralmas tomoni: oʻsha soʻz turkumining boshqa soʻz turkumlariga koʻchishi va boshqa soʻz turkumlarining mazkur soʻz turkumga koʻchishini nazardan qochirmaslik kerak, chunki til birligining nutqda

amal qilinishi va soʻz turkumlararo aloqaning roʻyobga chiqishida koʻchishning har ikki turining qiymati tengdir [15:2011:32]. Soʻzlar bir turkumdan ikkinchi turkumga oʻtganda mazkur soʻzning grammatik mohiyati, qisman maʼnosi oʻzgaradi. Sifatning otga koʻchishi ham shunday hodisadir. Masalan, **qiz, oʻgʻil, yosh, qari, erkak, xotin, ayol, kasal, chol, kampir** kabi soʻzlar bir vaqtlar sifat boʻlib, keyinchalik otga oʻtgan. Bu hol, yaʼni oʻtish birdaniga emas, balki bir-ikki avlod koʻz oʻngida yuz beradi. Yuqoridagi kabi soʻzlarning otga koʻchganini yoki koʻchayotganini koʻrsatuvchi **ikkinchi belgi** ularning sifat bilan ifodalangan aniqlovchi olishidir: *yosh yigit, qari chol, chiroyli xotin* kabi. Konversiya yoʻli bilan sifatga koʻchgan soʻzlar quyidagilar: 1. *Juft va takroriy otlar: mosh-guruch, yoʻl-yoʻl, rang-barang, xilma-xil*. 2. *Oʻzak holiday feʼllar: daydi, qari, och, chalkash, yanglish, tutash, aralash*. 3. *Harakat nomi shaklidagi juft feʼl: olmoq-solmoq*. 4. *Yaqin (aniq) oʻtgan zamondagi juft feʼllar va feʼlli birikmalar: oldi-qochdi (gap), kuydi-pishdi (ayol), tugʻdi-bitdi (farzand), ichakuzdi (hangomalar), supraqoqdi (oʻgʻil, yaʼnikenja oʻgʻil)*. 5. *Takroriy olmosh: manman*. 6. *Takroriy son: birdan-bir* [16:1974:78;4:2003:24,48].

Sifat turkumiga xos soʻzlarning ravish bajargan vazifalarda kelishi ham keng taraqqiy etganligiga guvoh boʻlamiz. Sifat va ravishning leksik-semantik xususiyati oʻzaro bitta, yaʼni **“belgi”** termini bilan atalsa-da, biroq xarakter eʼtibori, stilistik tomoni bilan ularning belgisi bir-biridan farqlanadi. *Sifat turgʻun xarakterdagi belgini anglatsa, ravish esa jarayon xarakteridagi (adverbial) belgidir. Sifat anglatgan belgi – birlamchi, ravish belgisi – ikkilamchi, yaʼnibelgining belgisidir.*

Yuqorida eslatib oʻtganimizdek, ravish tabiatan sifatlardek turgʻun holatdagi belgini ifodalab, aniqlovchi xarakterida boʻlishi mumkin. Shu bilan birga, bir qator sifatlar harakat jarayonining belgi ifodasini koʻrsata oladi. Chunonchi, **“yaxshi”** qabilidagi soʻzlar gapda hol boʻlib kelishi bilan xarakterlanadi. Uzoq yillar davomida mana shu masala turli munozaralarga sabab boʻlib keldi. Aniqrogʻi, koʻpgina tadqiqotlarda muayyan soʻzning semantik taraqqiyoti, ularning oʻzaro sintaktik funktsiya almashish imkonini

berish holati nazardan chetda qolib keldi. Vaholanki, soʻz turkumlari bir-biri bilan **“ittifoq tuzishi”**, yaʼni oʻzining soʻroqlarini boshqalar bilan baham koʻrishi va oʻzi ham oʻrni bilan boshqa soʻz turkumlarining soʻroqlariga javob boʻlishi tabiiy hol. Umuman, turkiy tillarda, belgi-xususiyat maʼnosidagi soʻzlar ot oldidan ham, feʼl oldidan ham kelib, ular maʼnosini konkretlashtiruvchi vazifani bajaradi. Bunday holda ular soʻzning ayni bir grammatik qiyofasida boʻladi. Manbalarda **“yaxshi”** qabilidagi soʻzlarning feʼl oldidan kelishini konversiya (koʻchish) hodisasi sifatida ham qaraydilar.

Soʻz turkumlari orasida sintaktik funktsiya almashish, xususan, hozirgi zamon tilshunosligida keng tarqalgan hodisadir. Bu holat leksemaning til sathida keng imkoniyatlilikidan darak beradi. **“Yaxshi”** qabilidagi leksemalarning matnda hol vazifasida qoʻllanishiga soʻzning funksional oʻzgarishi deb qarash toʻgʻri boʻladi. Chunki **“yaxshi”** qabilidagi soʻzlar gapda hol boʻlib kelishiga qaramay (masalan: qattiq gapirmoq, chiroyli kulmoq, dadil soʻzlamoq), odatdagi leksik maʼnosini saqlaydi. Qiyoslash uchun **“ogʻir”** leksemasining feʼl bilan birika olish imkoniyatini koʻrib oʻtamiz. OʻTILda **“ogʻir”** leksemasining oʻndan ortiq maʼnosini izohlangan. **“Ogʻir”** leksemasining atash semasi **“vazni katta boʻlgan, tosh bosadigan, vaznli”** maʼnosini ifodalaydi. Koʻchma maʼno(konnotativ maʼno)da **ogʻir** leksemasi harakat belgisini ham ifodalay olad: Ammo mana shu roʻyirostlik *Lolo uchun oʻgʻir kechadi*. (H.Nazir). Bu holat (ish- harakat belgisini ifodalagan sifatlar)ni ayrim tadqiqodchilar adverbializatsiya hodisasi sifatida belgilaydilar. Shuningdek, *bu yil bahor nihoyatda yaxshi keldi. Shirin juda chiroyli kuladi* (N.Hikmat) kabi gaplarda **“nihoyatda yaxshi”**, **“juda chiroyli”**, sifatleri grammatik jihatdan feʼllarga bogʻlanib, gapda hol vazifasida kelgan. Birinchi *gapdagi “nihoyatda yaxshi”* soʻzi grammatik jihatdan feʼlga bogʻlanib, gapda hol vazifasida kelgan boʻlsa ham, mantiqan subyektning – **“bahor”**ning belgisini bildiradi va bu belgi harakatga ham koʻchiriladi.

Yuqoridagi misollardan kuzatiladiki, baʼzi sifatlar oʻz vazifasi doirasini birmuncha kengaytirgan. Buni sifat leksemalarning nutqdagi imkoniyati

sifatida qabul qilish lozim. Ish harakat belgisini bildirgan har qanday soʻzga ravish deb qarash ayni soʻz turkumiga leksik va sintaktik xususiyatlarni zoʻrma-zoʻrakilik bilan tirkashidan oʻzga narsa emas. Bu esa soʻz turkumlari tasnifida mantiqiy toʻgʻri tasnif asosini buzishga olib keladi[21:2005:57].

Aytish mumkinki, keyingi yillarda sifat leksemalarning semantik tuzilishidagi konnotativ maʼnolarning oʻrni va uning oʻziga xos tomonlarini aniqlash boʻyicha bir qator tadqiqotlar amalga oshirildi. Mazkur holat ham sifat va ravish turkumi chegarasini aniqlashtirishga koʻmak beradi.

Ish- harakat tarzini ifodalash barcha sifatlarga xos xususiyat emas, albatta, yaʼni har qanday sifat ham ish- harakatning belgisini bildirolmaydi. Asosan, xarakter- xususiyat (*yaxshi, yomon, qiziq ruhli, yorqin qattiq yumshoq toza, chiroyli, dadil*), holat (*erkin, ozod, tutqun, toʻliq*), vertikal hajm (*past, baland*), vertikal shakl (*tik*), umumiy shakl (*egri, toʻgʻri*), gorizontal shakl (*yopiq*), umumiy hajm (**katta, kichik**), ichki hajm (*keng, tor, chuqur*), masofa (*uzoq- yaqin*), muddat (*abadiy*) va harorat (*issiq, sovuq, illiq*) belgisini bildiruvchi qismigina gapda hol vazifasida qoʻllanadi. Oʻz semantikasiga koʻra **“yaxshi”** qabilidagi soʻzlar doim mavhum tushunchani anglatadi. Yuqoridagi soʻzlar nutq jarayonida hol vazifasida qoʻllanishi bilan mavhumlik yana oshadi. Shu yoʻl bilan fikrning grammatik ifodasi mustahkamlashadi va **“yaxshi”** qabilidagi soʻzlarning isteʼmol doirasi kengayadi.

Kelishik shaklidagi sifatlar ham nutqimizda keng qoʻllanadi. Masalan, *yangidan, eskidan, chindan, yolgʻondan* kabilar kelishik shaklidagi sifatdan hosil boʻlgan holat ravishlaridir. Mazkur soʻzlarda kelishik qoʻshimchasi oʻz tabiatini mutlaqo oʻzgartirgan.

“Oʻzbek tilining izohli lugʻati” da ham **“yaxshi”** qabilidagi bir qator sifatlar ravish deb berilganligiga guvoh boʻlish mumkin. Lugʻatda sifatlar ham ravishlardek ish-harakat belgisini ifodalay olish imkoniyatiga ega ekanligi, yaʼni sifatning semantik taraqqiyoti ularda oʻzaro sintaktik funktsiya almashish imkonini berishi nazardan chetda qolgandek koʻrinadi. Mana shu holat feʼl bilan

birikib kela olishi tabiatiga ega bo'lgan holat, xususiyat bildiruvchi sifatlarning lug'atda ravishlar deb izohlanishiga sabab bo'lgan bo'lsa kerak.

Xullas, sifatning taraqqiyoti boshqa turkumlar bilan uzviy bog'liq. Ot asosidan ajralib chiqqan, til taraqqiyoti natijasida mustaqil rivojlanish yo'liga ega bo'lgan mazkur turkum so'zlarining imkoniyat doirasi kengayib borayotganligiga guvoh bo'lamiz. Bu holni sifatda keng kuzatiladigan polisemiya bilan ham dalillash mumkin. Bundan tashqari, yordamchi leksemalar tarkibida ham bir qator sifatlarni uchratish mumkin. (*jumladan, boshqa, qarshi* (ko'makchi), *yolg'iz* (yuklama) va h.k.). Bu holat ham (grammatikalizatsiya) sifat turkumining taraqqiyotidan dalolat beradi.

I. 4. Narsa asosida shakllangan sifat leksemalar

Tilshunoslikda narsa asosida shakllangan sifat leksemalari leksikamizning talaygina qismini tashkil etadi va qanday belgi ifodalashi o'zagidan anglashilib turadi. Shuning uchun ularni aniqlovchi sifatida keltirish yoki predikatli qo'shilmaning predikati vazifasida berish kifoya. Biroq bunday sifatlar ham o'zi ma'lum bir rangni bildirgani holda, ikkinchi bir rangni qo'shib ifodalashi bilan xarakterlanadi. Masalan: *simobi* asosan oq rangni bildiradi. Lekin har qanday oqni emas, bo'g'iqlik, yaltiroq oqni bildiradi. Shuning uchun misol tarkibida shu belgilarni ochuvchi so'zlar keltirilishi kerak. Masalan: Anvar bolani Ra'noga bergandan keyin *simobi shohi sallasini olib*, yostiqqa tashladi va ro'moli bilan qop-qora bo'lib ketgan murtini tuzatdi. (A.Qodiriy) Bu gapdagi *simobi shohi* salla birikmasidagi *simobi* so'zining ma'nosi asosida ochilgan. Chunki *simobi* so'zining aniqlanmishi salla so'zi bo'lib, u ifoda etgan buyum hamma vaqt oq rangli bo'ladi. *Simobi* so'zining aniqlovchisi vazifasini o'tagan *shohi* so'zi esa *simobi* so'zi ma'nosidagi yaltiroqlikni beruvchi uzvni reallashtirgan. Chunki *shohi* so'zida ifodalangan mato yaltiroqligi va jilosi bilan xarakterlanadi. Faqat ma'noning bo'g'iqlik uzvi misolda o'z ifodasini topgan. Biz kundalik hayotda ma'lum narsaga xos rangni bildiruvchi sifatlarga tez-tez duch kelamiz. Bu sifatlar o'zi ifodalagan narsaga o'xshash bo'lib, uni to'ldirib, izohlab keladi. Masalan: Sanobar oyog'iga paytava o'rab, maxsisini kiydi.

Jigarrang shol ro'moli ustidan telpagini bostirib, tayyorman degan ma'noda Adolatga qaradi. (S. Zunnunova)

Jigarrang so'ziga " O'zbek tilining izohli lug'ati"da quyidagicha izoh beriladi: *Jigarrang* – qizg'ish, qizil; *jigar rangiga* o'xshash. *Jigarrang* sifati odam organizmiga xos organ asosida shakllangan va shu rang tusi asosida *jigarrang* deb nomlangan. Shu qatorda o'pkarang ko'rinishidagi qo'llanish ham ba'zida jonli so'zlashuvda uchrab qoladi. Bunga ham zaruriyat, ehtiyoj mahsuli sifatida qarash lozim. Yana shunday ranglardan biri *kulrang* sifatidir. Bu sifat ham narsa asosida shakllangan. *Kul* so'zining mohiyati biror narsaning yonib kuyishidan hosil bo'ladigan oqish-qora yoki ko'kish changsimon mineral qoldiq. Katta ko'chada mashinalar tez-tez o'tar, ammo u kutayotgan *kulrang mashinadan* darak yo'q edi.(Gazetadan)

Bundan tashqari tilimizda *moshrang, havorang, tillarang, binafsharang, siyohrang* kabi rang turlari ham bo'lib, ular ham ma'lum bir narsaga xos rangni bildiradi. Masalan, *binafsharang* so'zini kuzataylik. Tabiatda *binafsha* deb nomlangan gul bo'lib, bu rang shu gul rangidan olinganligini bildiradi. To'rt burchagida ko'k, *binafsha, shaftoli rang ipaklar* bilan gullar tikilgan.(Oybek)

Binafsharanga ma'nodosh bo'la oladigan rangdan biri *safsar* sifatidir. Bu sifat *binafsharang, binafsha rangli* degan ma'noni bildiradi. *Safsar* siyohda mayda yozilgan satrlar xira parda orqasidagidek edi. (S.Zunnunova)

Badiiy adabiyotimizda *pushti* sifati tez-tez uchrab turadi. Bu rang *shaftoli guli* rangidagi och qizil rangdir. Zumrad ichkariga kirib kiyinib chiqdi. Egnida guldor *pushti* xalat, durrani dol qo'ygan, oyog'ida qizil baxmal shippak.(S.Siyoyev)

Mumtoz she'riyatimizda buyuk shoirlarimiz *lojuvard, la'l, yoqut, feruza, zumrad* kabi leksemalardan unumli foydalanib, go'zal misralar yaratganlar. Bular aslida turli qimmatbaho metallardir. Masalan: *Lojuvard* –qimmatbaho ko'k tosh odatda rang ifoda semasini bildiradi. *Lojuvard* ko'kda sayrashib uchayotgan qushlar, daraxtlarga qo'nib saxiy quyoshga madhiya aytayotgandek, basma-basga chug'urlashadilar.(N.Safarov)

La'l – arab tilidan o'zlashgan so'z bo'lib, qizil rangli toshdir. She'riyatda mazkur qimmatbaho tosh rangi labga qiyos qilinadi.

Telba ko'nglim yor zulfi toridan ayrilmagay,

Joni zorim *la'lining* guftoridan ayrilmagay. (A. O'tar)

Yoqut ham qimmatbaho tosh bo'lib, she'riyatda qizil rangining ma'nodoshi sifatida qo'llanadi. Biroq yoqut rangi la'l ifodalagan rangga ko'ra *to'qroq rangni* ifoda etadi. Sarv qomati, oy kabi yuzi, qora qalam qoshi, shahlo ko'zlari, yupqa yoqut lablari har bir kishini o'ziga beixtiyor jalb qiladi. (J.Sharipov) Qizil so'zining yana bir ma'nodoshi bo'lgan gulgun sifati ham lirikamizni bezab, obrazlilikni ta'minlab turgan rang-tus sifatidir. Gulgun – gulrang, qizg'ish, pushti ma'nolarini bildiradi:

Deyman: sahar, shafaqdan uchqunmi, lolasanmi,

Shodlik mayiga to'lgan, gulgun piyolasanmi?(E.Vohidov)

Biz yuqorida ko'rib o'tganlarimiz ma'lum bir narsalarga xos ranglarni bildiruvchi sifatlar edi. Lekin shunday so'zlar ham borki, rang semasi asosida shakllangan. Masalan, *qo'ng'ir* qushi bunga misol bo'ladi. *Qo'ng'ir* tumshug'i o'tkir, oyoqlari kalta, boshida ikkita kokil o'sib chiqqan, pati jigarrang o'rdak. Qo'ng'irlar may oylarida tuxum ochib, jo'jalarini iyundayoq uchirma qiladilar.(J.Abdullaxonov) *Alvon* matosi ham rang asosida shakllanganligi ham bizga ma'lum.

Alvon kiygan go'zal qizlar,

Yurishadi- xandon qizlar.(Qo'shiqdan)

Rang bildiruvchi sifatlar ma'nosini izohli lug'atlar asosida reallashtirib shunga guvoh bo'ldikki, bir rang umumiy lug'aviy ma'no guruhi tarkibida bir necha a'zolar ega va ular nutqimizda bir qancha so'zlar bilan voqelanadi. Biz quyida ularni sxemalashtirdik. Narsa asosida shakllangan so'zlarni nafaqat ranglar misolida balki maza-ta'm bildiruvchi sifatlarda ham kuzatishimiz mumkin. Masalan: *zahar*, *shakar*, *asal*, *novvot*, *namakob* kabilarning ifodasi bunga misol bo'ladi. Zahar ovqat, zahar tutun, shakar qovun. Kuz oylari boshlanishida bu yerda hovli atrofidagi yetinqiragan mevalar, so'ridagi husayni

uzumlardan *asal tomib* turadi. (Tuyg'un) Ha, o'zimiznikidan: Qorabuloqning suvini ichadi-yu, *asal bo'lib* ketmaydimi? (M.Ismoiliy)

Narsa asosida shakllangan sifatlar ma'nosini izohli lug'at asosida reallashtirib, xulosa qilish mumkinki, ma'lum bir narsaga xos sifatlarni jonli nutqda ko'p uchratamiz, bunday sifatlar ma'nosini ochish uchun, shu belgini ifodalovchi so'zlarga alohida to'xtalish va ular haqida to'liq ma'lumotga ega bo'lishimiz uchun kerak. Ma'lum bir narsaga xos rang bildiruvchi sifatlarning afzallik tomoni aynan izohlanayotgan rangga xos belgini o'quvchiga aniq yetkazib berish va oddiy ranglardan farqli tomoni rangga xos bo'lgan (nozik) belgi qirralarini ochib berishdir deb o'ylaymiz.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, o'zbek tili morfologiyasi tizimida sifat turkumiga oid so'zlar, alohida mavqega ega. Ular predmet, voqea-hodisaning turli xil belgiusini bildirishi, gap tarkibida ot va otlashgan so'zlardan oldin kelib aniqlovchi vazifasini bajarishi, asliy va nisbiy, tub va yasama, sodda va qo'shma turlarga bo'linishi, substansivasiya hodisasining sifatlardagi ko'rinishlari, sifat yasovchi qo'shimchalarning o'ziga xos tabiati, ularning ma'nodoshlik va antonimlik xususiyati masalalarini yoritishi qator ishlarda amalga oshirilgan. Sifatlarning etimologiyasi ham I bobda o'z aksini topgan, ***zero sifatning tarixiy taraqqiyotini, leksik-grammatik xususiyatlarini bilmay turib hozirgi o'zbek adabiy tilidagi sifat haqida fikr bildirish qiyin.*** Mazkur tadqiqotlar ishimizning to'laroq yoritilishiga ko'mak beradi. Vaholanki sifatning semantic-funksional xususiyatlari bevosita bu turkum so'zlarining tarkibiy tuzilishi, yasalishi, so'z turkumlarining o'zaro aloqasi bilan o'zaro bog'liq. Ishimizda asosiy maqsad esa sifatlarning semantik-funksional vazifalarini ma'lum darajada yoritish.

IKKINCHI BOB

Sifat turkumining leksik-semantik mavzu va grammatik xususiyatlari

Sifat asosan predmetning, qisman harakatning belgisini bildiradi. Belgi tushunchasi o'z ichiga xarakter-xususiyat, rang-tus, maza-ta'm, shakl, vazn-o'lchov kabilarni qamrab oladi. Bular sifatning ma'noviy guruhlari hisoblanib, ular ham ma'lum bir semantik va grammatik xususiyatlarga asoslanadi.

2. 1. Xususiyat, holat, shakl bildiruvchi sifatlari insonning turli-xil belgi xususiyatlarini, ya'ni uning axloqiy, intellektual, ijtimoiy belgilarini, shaxsiy xarakterlarini, narsa va mavjudotning xarakter-xususiyatini ifodalashda ko'p qo'llanadigan so'zlardir. Bunday sifatlar ijobiy va salbiy yoki neytral holatda bo'lishi mumkin: a) insonning xarakter-xususiyatiga xos ijobiy sifatlar: *muloyim, odobli, chapdast, chaqqon, abjir, ziyrak, mo'min, sodiq, mohir, pok, sipo, o'ktam, asl, quvonch, ozoda, sof, yaxshi, dadil, xushmuomala, rostgo'y, mehribon* va boshqalar [11:1998:24]. b) kishilarga xos salbiy xarakter-xususiyatni bildiruvchi sifatlar ko'pincha ijobiy xususiyatni bildiruvchi sifatlarga antonim bo'ladi: *zolim, nokas, toshbag'ir, shafqatsiz, quv, ayyor, muttaham, g'ayir, tannoz, takabbur, o'jar, xudbin* va boshqalar.

Kishilarga xos salbiyva ijobiy xususiyatlarining gap-so'zini, o'y-niyatini yoki ta'na a'zolarini sifatlash orqali ham bildiriladi. *Hoji bobo har gapda bir maqol o'qiydigan ezmaroq tabiatli bir kishi bo'lsa ham, qo'li anchagina ochiq, xususan, hisobga no'noqroq odam edi. (G'. G'ulom)*

Xarakter-xususiyat sifatlarining yana shundaylari borki, ularda ijobiy va salbiylik yaqqol ko'rinib turmaydi. Matndan ularning ma'nosini anglab olish mumkin. Masalan: *dovdir, loqayd, sho'x, mahmadona, sinchkov, mag'rur, indamas, o'jar, shaddod, to'pori* va boshqalar [13:2003:26]. Loqayd odam birikmasida loqayd sifati salbiy munosabat ifodasi uchun qo'llangan bo'lsa,

“Uni noo`rin koyishlariga ham *loqayd turib berdi*” misolida esa ijobiy semasini namoyon qilgan.

Predmet (narsa, hayvon, jonivor) holati, hodisa va shu kabilarning xarakter-xususiyatini ifodalash uchun qo`llanuvchi sifatlar: ***xonaki, dolzarb, dabdabali, tashvishli, asov, sun`iy, tabiiy, qimmat, arzon*** va boshqalar. Kishi va predmet xususiyatlari uchun birdek qo`llanaveradigan sifatlar: ***ajoyib, yaxshi, yomon, zo`r, chidamli*** va hokazolar.

Xususiyat bildiruvchi sifatlar tuzilishi jihatidan sodda, qo`shma, juft va takror sifatlariga bo`linadi. Sodda sifatlar tub va yasama so`zlarga bo`linadi.

2.1.1. *Xarakter-xususiyatni bildiruvchi tub sifatlar:* dadil, garang, go`l, daydi, dangasa, jo`n, zab, zakiy, zukko, ziyrak, lalmi, mahmadona, mechkay, merov, mudhish, muttaham, muqaddas, nodir, nodon, noyob, no`noq, odil, odmi, oddiy, ojiz, olifta, puch, samimiy, tajang, tanbal, tansiq, tanqis, tentak, teran, tuyg`un, tetik, yovvoyi, maxfiy, to`pori, ulgurg`i, xokisor, shallaqi, topag`on, chopag`on, qopag`on

2.1.2. *Xarakter-xususiyatni bildiruvchi yasama sifatlar:* aqlli, kuchli, yeyishli, ichishli, aloqador, aybdor, manfaatdor, bedin, beg`ubor, noumid, noinsof, noo`rin; nomard, noma`lum, nomunosib, kurashchan, yashovchan, unutuluvchan, erinchoq, kuyinchak, tortinchoq, qizg`anchiq, toparmon, bilarmon, yeyarmon, shartaki, jirtaki, yig`loqi, arzirli, achinarli, zerikarli, maqtarli, ajablanarli, etarli, tushunarli, chiyildoq, bijildoq, dirildoq, akildoq, ilmiy, shaxsiy, imloviy; taxminiy, aqliy, ommaviy, qozoqi, qishloqi, xalqparvar, insonparvar, vatanparvar, badaxloq, badhazm, olamshumul, jahonshumul, gapdon, bilimdon, dilkash, hazilkash;

2.1.2.1. *Xarakter-xususiyatni bildiruvchi qo`shma sifatlar:* dilorom, dilozor, kafangado, otashnafas, xomkalla, sho`rpeshona, kaltafahm, shirinsuxan, sho`rtumshuq, balandparvoz, otabezori, hozirjavob, kamgap, kamsuxan, kamsuqum, kamxarj, cho`rtkesar, ebto`ymas, o`zboshimcha, tilyog`lama, gadoytopmas, tinchliksevar, o`zbilarmon, ikkiyuzlamachi, ochofat,

parishonxotir, zabardast, nontepki, nonko`r, rahmdil, sheryurak, qottiqqo`l, ichakuzdi, ilikuzildi, ishyoqmas, ertapishar.

2.1.2.2 *Xarakter-xususiyatni bildiruvchi juft sifatlar*: aql-hushli, pishiq-puxta, telba-teskari, mo`min-qobil, ezma-churuk, tepsa-tebranmas, dali-g`uli, bo`sh-bayov, toparman-tutarman, yengil-yelpi.

2.1.2.3. *Xarakter-xususiyatni bildiruvchi takror sifatlar*: Bir qarasangiz qiziq-qiziq gaplarni aytib, odamlarni kuldirib o`tiradi; bir qarasangiz, gung bo`lib boshini egib oladi. (X.To`xtaboyev)

Xarakter-xususiyatni bildiruvchi sifatlarning sintaksisda sifatlovchi-aniqlovchi, ot-kesim, hol, shuningdek, otlashganda qaratqich-aniqlovchi, to`ldiruvchi, undalma bo`lib keladi.

Sifatlovchi-aniqlovchi bo`lib keladi: Odobli bola elga manzur.

Sifatlar otlashsa, otning sintaktik vazifasini bajaradi:

Ega bo`lib keladi: Yaxshi oshini yer, yomon – boshini.

Qaratqich-aniqlovchi bo`lib keladi: Saxiyning ehsoniga baxilning boshi og`rir.

To`ldiruvchi bo`lib keladi: Yaxshidan adashma, yomonga yondashma.

Xususiyat siftlaridagi soddalashish holatini kuzatib shunga amin bo`ldikki, o`zbek tili so`z turkumlari ko`chishi, bir turkumdan ikkinchi turkumga o`tish (ko`chish) (umumiy nomlanishi leksikalizatsiya, xususiy ko`rinishlari otlashish – substantivatsiya, sifatlashish – adyektivatsiya) atamalar bilan yoki keyingi yillarda konversiya, ba`zan transpozisiya deb nomlangan. Bu hodisalarni o`zbek tilshunosi A.G`ulomov o`zbek tili ilmiy grammatikasining “Konversiya” bo`limida 10 bandga ajratib bunday “**o`tish**”ning xilma-xil ko`rinishlarini atroflicha tahlil etib, leksikalizatsiya, konversiya, transpozitsiyaning bir-biriga aloqasi, ba`zi o`rinlarda ularning lison (til) va nutqqa munosabati haqida qimmatli fikrlarni bayon qilgan.

2.2. Holat bildiruvchi sifatlar: Holat bildiruvchi sifat narsa -mavjudotning holat yoki vaziyatini turg`un belgi sifatida ifodalaydi. Holat bildiruvchi sifatlar tuzilishiga ko`ra sodda, qo`shma, juft va takror sifatlarga bo`linadi. Holatni

bildiruvchi tub sifatlar: *abgor, alag`da, baxtiyor, bo`liq, vayron, voqif, gavjum, giryon, dabdala, yopiq, issiq, iliq, kir, ko`hna, luchchak, mal`un, marhum, mast, mashhur, mosuvo, muallaq, mulzam, muntazir, mushtoq, muhtoj, obod, ozod, osoyishta, osuda, pajmurda, palag`da, paxmoq, pachiq, pinhon, pokiza, semiz, sovuq, sokin, so`lg`in, tayyor, shay, toza, tarang, tashna, to`q, farovon, xom, xarob, xasta, xafa, xijil, xomush, xor, xursand, shalabbo, eski, qaram, qizg`in, ho`l*[25:2004:24].

2.2.1. Holat bildiruvchi yasama sifatlar quyidagi qo`shimchalar orqali yasaladi: *-bar, -li, -dor, -ser, -be, -k, -q, g`, -ik, -iq, -uq, -kin, -qin - g`in, -kun, - g`un...* ; *rasmli, do`ppili, masxarali, gavdali, o`tirishli, ayanchli, gulli, to`shdor, aybdor, azador, guldor, sersoqol, sersuv, sergo`sht, sersomon, bemajol, bexabar, boxabar bedor, besaramjon, bedavo, chirik, o`ksik, quruq, yorug`, o`lik, egik, yopiq, ochiq, buzuq, yopiq, tushkun, turg`un, ozg`in, so`lg`in, jo`shqin, horg`in, g`amgin, qarimsiq, noqulay, navqiron, noma`lum, noto`g`ri, sharros, gulduros, motamsaro, ishsiz, darveshnamo, olimnamo, tentaknamo, jirkanch, dardchil, epchil, xayolparast, oqsoq, porloq, quvnoq, loyqa, yopishqoq,*

2.2.1.1. Holat bildiruvchi qo`shma sifatlar: *darveshsifat, devsifat, devqomat, kafangado, sheryurak, ofatijon, bodomqovoq, og`iroyoq, shikastahol, boshqorong`i, yoqavayron, olazarak, tepakal, xonavayron, dilxasta, kamgap, kamsuxan, tezpishar, kechpishar, qirqyamoq, xomtalash, sohibjamol.*

2.2.1.2. Holat bildiruvchi juft sifatlar: *alag`da-jalag`da, apoq-chapoq, issiq-sovuq, mast-alast, hozir-unozir, eski-tuski, chala-chulpa, xom-pishiq, saramjon-sarishta, och-yalang`och, soya-salqin, xor-zor, ilma-teshik, tuppatazruk, xom-xatala, entak-tentak, qari-quri, yamoq-yasqoq, harom-harish, aloq-chaloq, poyintar-soyintar, uvali-juvali, o`poq-so`poq, ilang-bilang, boybadavlat, och-nahor, pishiq-puxta, sarson-sargardon, sog`-salomat, telba-teskari, yakka-yolg`iz, g`arib-benavo, vayronu obod, chappa-rosta, quyuq-suyuq, kuydi-pishdi(fe`ldan ko`chgan), och-yalong`och, soya-salqin, tinchtotuv, burma-churma, bo`ltak-so`ltak, yosh-yalang, yirtiq-sirtiq, kir-chir, siniq-*

mirtiq, tilka-pora, tep-tekis, to`kin-sochin, chalakam-chatti, egri-bugri, yamoq-yasqoq, qarama-qarshi, aji-buji (yozuv), apoq-chapoq, aloq-chaloq (tush)

2.2.1.3. Holat bildiruvchi takror sifatlar: *burda-burda, yo`l-yo`l(otdan ko`chgan), biq-biq.*

Boshqa turkumga xos so`z *konversiya* yo`li bilan holat bildiruvchi sifatga o`tishi mumkin. Masalan: *kuydi-pishdi* so`zi fe`ldan ko`chgan, ot so`z turkumiga mansub *yo`l* so`zini takror qo`llab holat ma`nosini bildiruvchi sifat hosil qilish mumkin. *Holat bildiruvchi sifatlarda soddalashish* ham kuzatiladi. Yaxshi rivojlangan, durkun ma`nosini anglativchi *bo`liq* sifati eski o`zbek tilida *bo`lfe`lining* *unib-o`s, yetilma`nosidan* *-(u)q* qo`shimchasi bilan yasalgan, keyinchalik *u* unlisi *i* unlisiga almashgan: *bo`l+uq=bo`luq>bo`liq* [42,76]. Bu qatorga o`ksik, o`lik, sharros, epchil, buzuq kabi so`zlar ham kiradi.

2.2.2. *Holat bildiruvchi sifatlarning sintaktik vazifasi:*

- a) kesim bo`lib keladi: *Bu paykalning g`o`zalari bo`liq.*
- b) ravish (tarz, vaziyat) holi bo`lib keladi: *Qobil bobo dardli xo`rsindi.* (A.Qahhor)

Bombardimonlar natijasida shaharlar dabdala bo`lgan edi.

- c) aniqlovchi bilan: *Dadaboyning baland bo`lib dabdabasi, Oxir chiqdi dabdabasindabdalasi.* (Mushtum)

Yuqoridagilar asosida shunday xulosa qilish mumkinki, holat bildiruvchi sifatlar narsa yoki mavjudotni turli holatini juft, takror, sodda, qo`shma ko`rinishlarda ifodalab, nutqimizda faol qo`llanadi.

2.3. ***Shakl bildiruvchi narsa-predmetning tashqi*** ko`rinishini ifodalaydi. Masalan: *novcha, yassi, uzunchoq, cho`zinchoq, qiyshiq, do`ng, tekis, do`ndiq, qabariq, botiq, jingalak, jikkak, lo`nda, lo`ppi, miqti, silliq, g`adir-budir, egri, dumaloq, yapaloq, aylana* va b. *Baqqol amaki o`zi pakana-yu, lekin yuzi katta, peshonasi keng, yakkam-dukkam soqolli, burni puchuq, iyagi kalta odam.* Qorni ham haddan tashqari katta bo`lganligi uchun o`tirganda xuddi bir qop go`shtdek bo`lib ko`rinadi. (X. To`xtaboyev) Shakl bildiruvchi sifatlar Z. Mamarajabovanning maqolasida *ko`rinish sifatlari* deb ham yuritilgan [46,22-

23]. Ko`rinish sifatlarini tuzilishiga ko`ra quyidagicha guruhlashtirish mumkin:
1) sodda ko`rinish sifatleri; 2) qo`shma ko`rinish sifatleri.

Ayrim darsliklarda, o`zbek tilining grammatikasiga oid adabiyotlarda, sifatning juft birikmali va takroriy shakllari tavsiflanadi. Biroq bizningcha, sifatning takrorlanishi, juftlashishi yoxud ko`p komponentli birikmaning belgi tushunchasini tashishi matnda reallashadi.

O`zbek tilida shakl-ko`rinish sifatlarining sodda shakli tarkibiga ko`ra ikki xil bo`ladi: tub va yasama ko`rinish sifatleri.

2.3.1. Shakl-ko`rinish sifatlarining **tub shakli** tom ma`nosi bilanpredmetning turli shakl-ko`rinishlari, ichki va tashqi belgilarini ifodalaydi: yassi, dumaloq, do`ng, tekis, dumboq, do`ndiq, baland, past, to`garak, jingalak, jikkak, lo`nda, lo`ppi, miqti, egri, adil (qomat).

2.3.2. Shakl-ko`rinish bildiruvchi sifatlarining **yasama turi** o`zakka asosan so`z yasovchi affikslarni qo`shish orqali hosil bo`ladi: *jimjimador* panjara, *ignali* barg, *yig`iq* soch. Ko`rinish ifodalovchi leksemalarni yasovchi mahsuldor affikslar quyidagilardan iborat:

–**li** affiksi: jilvali ko`z, gajimli ro`mol.

–doraffiksi: go`shtdor odam, jimjimador kuylak.

–**iq** affiksi: yig`iq barglar.

–**day**, –**dek** affikslari: zig`irday bola, niholdek qiz, lo`mbozdek qulf.

–**ma** affiksi: ag`darma etik, ulama soch.

–**qoq** affiksi: burishqoq olma, qurushqoq behi.

Ikki so`zning teng bog`lanishidan hosil bo`ladigan predmet, hodisa yoki holatning bir umumiy belgisini ifodalash uchun xizmat qiladigan so`zlarga juft sifatlar deyiladi[18:1992:291]. Juft sifatlar narsa-buyum, hodisalarni to`liqroq sifatlash imkonini berganligi sababli nutqda faolroq qo`llaniladi. Manbalardan to`plangan misollar ayni shakldagi ko`rinish sifatleri nutqda ko`p qo`llanishini ko`rsatadi: past-baland binolar, kalta-kulta paxtalar, yirtiq-yamoq to`n, katta-kichik tugunlar, yum-yumaloq tosh, yakkam-dukkam soqolli. Ikkita bir-xil shaklli so`zni takrorlanishidan takroriy sifatlar yasaladi[16:1974:31]. Bunday sifatlar

ma'noni kuchaytirish, birdan ortiqlikni bildirish, ta'kid, modal, munosabat kabi ifodalar uchun qo'llaniladi. Hodisa, narsalarning tashqi ko'rinishini bildiruvchi sifatlar ham takroriy shaklda ishlatilishi mumkin: *lo'ppi-lo'ppi paxtalar, baland-baland binolar, mayda-mayda tosh*. Bulardan tashqari, predmetning shakl-ko'rinish ma'nolari ikki va undan ortiq turli birikmalar orqali ifodalanishi ham mumkin. Bunday belgi ifodalarga birikmali sifatlar deyiladi. *U qobig'i qorayib kuyayotgan kartoshkalarga tikilib o'tirdi. (T.Murod)*

2.3.3. Shaklni bildiruvchi sifat leksemalar orasida predmetning enini bildirishga xizmat qiluvchi *keng, tor* SLlari inson tasvirini uning portretini berishda keng qo'llanadi: *Keng qaboqli, tor miyiqli/ Guli gulnor mohi nur.* (M.Ali) Bu misolda *keng, tor* leksemalari vositasida tasvirlanayotgan kishining yuz qiyofasi, portreti chizib berilgan. Tilimizda *tor* leksemasining peshonaga nisbatan qo'llanilib, ko'chma ma'no kasb etib, ibora sifatida qo'llanilishi ma'lum. Poetik matnda sho'rlik, baxtsiz semalarini ifodalashda ana shu frazemadan foydalanish hollari uchraydi: *Alang-jarang qaradi-yu dunyo bexabar/Peshonasi tor dehqon.* (M.Ali)

Dumaloq. Bu sifat eski o'zbek tilida dumala fe'lidan - q qo'shimchasi bilan yasalgan. *Yer shari dumaloq desa, oldin hech kim ishonmas edi.*

Shakl-ko'rinish bildiruvchi sifatlar gapda hol va ot-kesim bo'lib keladi. *Amakimning qisiq ko'zlari yigirma tiyinli tangaday dum-dumaloq bo'lib yondi.* (S.Ahmad) *Bu xotinning Yoshi ellikdan oshgan bo'lib, o'zi pakana, dumaloq.* (S.Zunnunova)

Xullas, xususiyat-xususiyat, holat, shakl-ko'rinishni ifoda etuvchi sifatlar sifatning ma'no jihatdan kata qismini tashkil etadi. Har bir tur alohida tadrijiy rivojlanish turiga ega. Ularning uslubiy imkoniyatlariga keyingi bobda to'xtalamiz.

2.4. Rang-tus, maza-ta'm, hid bildiruvchi sifatlar

O'zbek tilida *oq, qizil, qora, ko'k, zangori, sariq, yashil, malla, pushti, moviy, qirmizi, sapsar, qo'ng'ir, alvon (rang-barang), go'los, gungurt, nafarmon, ol, oq-qora, pushti, jigar rang, kul rang, novvot rang, rang-barang,*

targ`il, ola, chipor, ola-chipor, shafaq rang, zalg`aldoq, mosh-guruch (otdan ko`chgan), tilla rang, gunafsha rang, saman, to`riq, chovkar, jiyrón, bo`zto`riq(Ot tusini ifodalaydi) kabi so`zlar alohida leksik-semantik guruhni tashkil etadi. Bunday so`zlar rang-tus sifatlari deb yuritiladi. Ularning o`ziga xos xususiyatlarini o`zbek tilshunosligida M.Sodiqova, R.Qo`ng`irov, Z.Pardaev, H Tojimatov kabi olimlar tomonidan bir qismi maxsus tadqiq etilgan.

Rang bildiruvchi so`zlar tub, yasama, qo`shma, birikmali bo`lishi mumkin. Rang bildiruvchi so`zlar affiksatsiya usul bilan quyidagi affikslar yordamida yasaladi:

-i affiksi tojik tili ta`sirida paydo bo`lgan, ega, xoslik ma`nolarini beruvchi affiksidir: *simobi (simobi)* – simobning rangiga xos. *Jigari (jigar +i)* dialekt. jigarning tusi. *Osmoni (osmon+i)* dialekt. osmonning rangidagi. *Gulobi (gulob+i)* dialekt. gulrangning tusi. Bu affiks vositasida sifatlardan ham sifat yasalishi mumkin: *zangori (zangor+i), qirmizi (qirmiz+i)* [26,97].

-qi, -aqi (-aki) affiksi otlardan sifat yasaydi. Masalan, *pistoqi (pista+qi)* pistaning rangidagi yoki och yashil tus. *To`taki (to`ti+aki)* to`tining rangidagi yoki to`tiyona rang. Bu affiks sifatlardan ham sifat yasaydi. *Qoraki (qora+ki)* dialekt. qoraning tusi.

-iy, -viy affiksi arab tilidan kirgan bo`lib, otlardan sifat yasaydi. Masalan, *niliy (nil+iy)* arxaik - sinka tusidagi rang. *Tilloiy (tillo+iy)* tilla rangidagi, *tillorang*. *To`tiyoiy, osmoniy* kabilar ham shular jumlasidandir.

-vash affiksi arxaik bo`lib, otlardan sifat yasaydi: *samovash (samo+vash)* havorang tusli.

*Rang bildiruvchi qo`shma sifatlarning sintaktik usul bilan yasaladi.* Masalan, *ot+ot – jigarrang, kulrang, havorang, anordona, kaptarbo`yin, pistamag`iz* va h. Umuman, qo`shma rang bildiruvchi sifatlarning yasalishida rang so`zi faol yasovchi hisoblanadi. Qo`shma rang sifatlardan tashqari yana birikmali rang bildiruvchi sifatlarning ham mavjud. Bular ko`proq rang bildiruvchi *ottenka* xillarini ifodalash uchun qo`llaniladi. Masalan, *oq sariq, oq pushti, qora sariq, qora qizil, qora to`riq, bo`z to`riq* va b. Shu kabi rang-tus bildiruvchi

sifatlardan ko`plab orttirma darajadagi sifatlar ham hosil bo`ladi: *Qop-qora, qip-qizil, sap-sariq, oq-qora, mosh-guruch, ola chipor, qora-qura, zim-ziyo* va h.. bular ranglik ma'nosidan tashqari to`da, umumiylik, ko`plik ma'nolarini ham ifodalaydi. Rang-tus bildiruvchi sifatlardan nutqda unumli foydalaniladi. Masalan, *qizilishton, ko`kqarg`a, qoraqamish* va b. Yasovchi affikslar vositasida: *ko`kcha, oqcha, qizilcha, qoramug`, mallavoy* va *hokazolar* ham hosil bo`ladi. Bunday so`zlardan ba'zilarida rang ma'nosi juda uzoqlashib ketgan. Masalan, *oqbilak, sariqcha, sariyog`, qoramug`* va h.

Rang-tus bildiruvchi sifatlar quyidagi sintaktik vazifalarda keladi: 1.

Sifatlovchi-aniqlovchi bo`lib keladi: (Kumushning) .. yoqutdek lablari ostidagi sadaf kabi oq tishlari biroz ko`rinib qo`ydilar. (A.Qodiriy) 2.Ot-kesim bo`lib keladi: Gul qizil. Devorning to`rt tomoni ham oq. Rang - tus sifatlari otlashsa, ega, to`ldiruvchi, qaratqichli-aniqlovchi bo`lib keladi. Rang-tus bildiruvchi sifatlarning etimologiyasiga nazar solar ekanmiz ***qizil, yashil*** singari sifatlar aslida boshqa so`z turkumidan kelib chiqqanligiga guvoh bo`lamiz. Masalan: qizil so`zi qadimgi turkiy tilda ham shunday ma'noni anglatgan bu sifat asli "qizil tus, ol" ma'nosini anglatgan qi'z fe'lidan -(i')l qo`shimchasi bilan yasalgan. Patnisda to`rtta kulcha, ikki bosh qizil chillaki bor edi. (Oybek)

Yashil sifati qadimgi turkiy tilda "barg rangiga ega bo`l" degan ma'noni anglatgan ***ya:sh*** fe'lidan -(i')l qo`shimchasi bilan yasalgan. Chap tomonda – tog` etaklari, o`ng tomonda *yashil* paxtazor, o`rtada –qishloq. (I. Rahim)

Rang-tus bildiruvchi sifatlarning daraja shakllarining ifodasida sifatlarning boshqa turiga nisbatan o`ziga xoslik bor. Masalan: qiyosiy daraja shakli ***-roq*** qo`shimchasi yordamida yasalgan ranglar; *oqroq, sariqroq, kengroq, uzunroq, tozaroq, kichikroq, kaltaroq* kabilar mansub. Ba'zida oddiy daraja shaklidagi sifatning birinchi bo`g`ini (yoki bir qismi) tovush o`zgarishi bilan takrorlanadi (fonetik usul): *qip-qizil, sap-sariq, yam-yashil, qop-qora* [18:1992:60-63]

Rang-tus bildiruvchi ayrim sifatlarga **-mtir (-imtir)**, **-sh(-ish)**, **-gina (-kina, -qina)** shakl hosil qiluvchi qo`shimchalarni qo`shish orqali ham ozaytirma daraja shakli yasaladi. Masalan, *ko`kimtir, qoramtir, oqish, sarg`ish, kabi*.

Rang-tus bildiruvchi sifatlar darajasining berilishida ham affiksatsiya va kompozitsiya usullardan foydalaniladi.

Rang-tus bildiruvchi sifatlarning intensev formalari sintaktik-stilistik jihatdan ko`p qirralidir. Masalan, a) intensiv forma rang-tusning normal holatidan ortiqqligini anglatadi: qip-qizil *tarvuz, sap-sariq ipak* kabi. b) rangning ochiqlik, tiniqlik holatlarini ifodalaydi: *ko`m-ko`k osmon, qip-qizil baxmal, sap-sariq bo`yoq* va b. v) intensiv forma oldidan rang bildiruvchi so`zlar kelib, hissiy-ta`siriy ma`no ifodalaydi: *qop-qora osmon, ikki ko`zi qip-qizil* va h. Rang-tus bildiruvchi sifatlarda ozaytirma darajani yuzaga keltirishda ikki xil usul qo`llaniladi:

a) **affiksatsiya usul**: ranglarning me'yorga yetmagan och xillari turli affikslar yordamida ifoda etiladi. Masalan, **-ish, -imtir, -g`ish, -g`imtir, -gina, -kina, -qina, -roq** affikslari orqali. Odatda, bunday qo`shimchalar rang-tus bildiruvchi sifatlarga qo`shiladi. Bu affikslar qo`llanib kelgan rang-tus bildiruvchi sifatlarda ranglarning kuchsiz xillari, ya`ni muayyan rangning normal holatdan pastligini anglatib keladi. Masalan, *oqish satin, ko`kish shisha, sarg`ish krem, qizg`imtir bulut* va h.

**-ish, -g`ish** affikslari jonli so`zlashuvda **-ich, -g`ich** shakllarida ham uchraydi. Masalan, M. Ismoilovning «Farg`ona tong otguncha» asarida ko`kish so`zi o`rnida ko`gish so`zi ishlatilgan: Ko`zlari katta, ko`gish qoshlari ingichka... bir rus juvon paydo bo`ldi.

-g`ish, -g`imtir affikslari aksari *qizil, sariq* so`zlari doirasida qo`llanadi. Qizil, sariq so`zlari bu affikslar qo`shilib kelganda, keyingi ikki tovush qisqarib o`zakda torayish yuz beradi. Masalan, Quyoshning qizg`ish nuri sahnani yoritadi. (A. Qahhor)

-mtil, -imtil, -mtir, -imtir, -g`imtil, -g`imtir affikslari asliy rang nomlarining ko`pchiligiga qo`shila oladi. Bu affikslarning qadimgi formasi **-tul, -umtul, ...-tul, -qumtul**, ya'ni qum rangiga moyil.

-chil, -sil kam qo`llanuvchi bu affikslar oq, ko`k so`zlari doirasida ishlatiladi. Masalan, Shokir kunjut donasiga o`xshagan dog`li, **oqchil** yuzini qoplagan qalin va uzun soqolini tutamlab gapirdi. (S. Ayniy)

Rang-tus bildiruvchi sifatlarda ozaytirma forma qo`llanilishida ham ma'lum darajada o`ziga xoslik bor. Ularning hammasi rang-tus bildiruvchi sifatlarning barchasiga birdek qo`shilavermaydi. Ozaytirma formalarning vazifalari deyarli bir xil. Rang darajasini pasaytiradi. Masalan, *ko`kish sariq duxoba, qizg`imtir sariq bulut*.

Umuman, rang darajalarini anglatuvchi so`zlarda bir qadar mavhumlik ham mavjud hollar seziladi. Masalan, **oqish** deyilganda ma'lum bir rang tushunilmaydi. Har qanday rangning och nimrang tusini oqish deyish mumkin: *oqish chit, oqish marmar* va h.

Qoramtir deyilganda ham ma'lum bir muayyan rang tushunilmasligi mumkin. Har qanday rangning to`q tusini qoramtir deyish mumkin: *qoramtir chit, qoramtir marmar* va h.

**Qizg`ish, sarg`ish, ko`kish** so`zlari qo`llanganda shu ranglarga moyillik borligi tushuniladi: *qizg`ish sariq, sarg`ish oq, ko`kish kulrang* kabi.

Ozaytirma daraja affikslarining ketma-ket ikki rang bildiruvchi sifatga qo`shilib kelish hollari ham uchraydi. Bunday qo`llanish ko`proq yozuvchi uslubiga bog`liq. Masalan, Mahkam uning murdanikiday *ko`kimtir sarg`ish* yuziga qarab, qo`rqib o`rnidan turdi. (P. Qodirov)

Shuni ham aytish kerakki, daraja affikslari so`zlarga ketma-ket qo`shilganda, ikki turli formada bo`lishi shart, ya'ni **-im, -tir, -ish** yoki buning aksi.

Affikslar olgan rang nomlarining bir turkumi ranglarning ochligini, nimrangligini ifodalab kelsa, bir turkumi ulardagi qo`shimcha ottenkali boshqa ranga moyillikni ifodalashga xizmat qiladi.

Ma'lumki, ranglarning och, nimrang xillari ozaytirma daraja xillari bilan, to`q, qoramtir xillari kuchaytirma daraja xillari bilan ifodalanadi. Ayni vaqtda bu formadagi sifatlar rangning turli darajasi bilan ham aloqadordir. Ranglarning ozaytirma darajasini ifodalashda jonli tilda fonetik usullardan keng foydalaniladi. Bunda ko`proq **och, nim, sal-pal** so`zlari ishlatiladi. Ya'ni bu so`zlardagi unli tovushlar cho`ziq talaffuz qilinadi. Demak, rang-tus bildiruvchi sifatning daraja ma'nolarini ifodalashda fonetik, morfologik, leksik va sintaktik usullardan foydalaniladi.

Daraja ma'nosini ifodalovchi so`zlar o`z ma'nolaridan tashqari matndagi turli ko`chma va qo'shimcha ma'nolarni berishi mumkin.(Bu borada uchinchi bobda to`xtalamiz)

2.5.Maza-ta'm sifatleri qatoriga *shirin, achchiq, nordon, chuchuk, chuchmal, sho`r, taxir, kakra, laziz, xushta'm, talx, talxa* va hokazolar misol bo`ladi. Maza-ta'mni ifodalashda ot turkumidagi so`zlardan ham foydalaniladi: *shakar, asal, novvot, namakob, zahar* kabi.

Maza-ta'm bildiruvchi sifatlar leksik xususiyati bilan birga,morfologik tabiati, sintaktik vazifalari va konversiya holati bilan ham tilshunosligimizda o`z o`rniga ega. Maza-ta'm bildiruvchi sifatlar tuzilishi jihatdan sodda, juft, takror va qo`shma sifatlarga bo`linadi. Sodda sifatlar tub va yasama sifatlarga bo`linadi. Yasama sifatlarga *achimsiq, tuzsiz, mazali, bemaza, bamaza, xushxo`r, xushta'm* va hokazolarmansub.

Maza-ta'm bildiruvchi juft sifatlar tarkibiga shirin-shakar, zahar-zaqum, achchiq-chuchuk, asal-qand kabilar misol bo`ladi.

*Maza-ta'm bildiruvchi takror sifatlarga shirin-shirin, achchiq-achchiq*kabilar mansub.

*Maza-ta'm sifatlari asosida shakllangan qo`shma so`zlar (sifat+ot); sho`rpeshona, shirinsuxan, sho`rtumshuq (holat va xususiyat sifatlari), sassiq o`t (ot), sassiq popushak(ot)*kabi so`zlar nutqimizda anchaginani tashkil etadi.

Maza-ta'm bildiruvchi sifatlarning sintaktik vazifasi:

1. Aniqlovchi bo`lib keladi: Shirin mevalarga o`rgangan og`izlariga bu yerning nordon mevalari yoqmadi. (Oybek)

2. Kesim bo`lib keladi: Siz pishirgan taom shu darajada shirin, lazzatli bo`ladi.

Yuqoridagilardan ko`rinadiki, maza-ta`m sifatlarining ham konnotativ ma`nolari keng bo`lib, bular orasidan shirin va achchiq so`zlari ma`no ifodasining kengligi bilan ajralib turadi. Taxir, chuchuk, nordon kabilar shirin va achchiq sifatlari oralig`idagi leksemalardir.

2.6. Hajm – o`lchov, o`rin va paytni bildiruvchi sifatlar

Bu kabi sifatlar predmetning o`lchovi, umuman, ko`lamini bildiradi. Bu qatorga keng, tor, uzun, chuqur, chog`(choqqina uy), yirik, jajji, hayhotday, ixcham, mayda, mitti, azim, muazzam, mo`jaz, katta, kichik, og`ir, vazmin, yengil, so`ngsiz, bepayon, tubsiz (ummon), teng, ulkan, ulug` sayoz, uzoq, yaqin va hokazolar mansub.

Hajm-o`lchov bildiruvchi sifatlar tuzulishiga ko`ra sodda (tub va yasama), juft, takror va qo`shma holatda bo`ladi.

Hajm-o`lchov bildiruvchi tub sifatlar tarkibiga keng, tor, uzun, chuqur, chog`(choqqina uy), yirik, jajji, hayhotday, ixcham, mayda, mitti, azim, muazzam, mo`jaz, katta, kichik, og`ir, vazmin, yengil, so`ngsiz, bepayon, tubsiz (ummon), teng, ulkan, ulug` sayoz kabilar misol bo`ladi.

Hajm-o`lchov bildiruvchi yasama sifatlarga so`ngsiz, bepayon, tubsiz (ummon) kabi so`zlar mansubdir.

Hajm-o`lchov bildiruvchi juft sifatlar guruhiga kalta-uzun, katta-kichik, og`ir-vazmin, yengil-yelpi, baland-past, kalta-kulta kabilar misol bo`ladi.

Poetik nutqda ham bu kabi so`zlar faol qo`llanganicha guvoh bo`lishimiz mumkin. **Nasriy asarlarda bu kabi hajm-o`lchov sifatlari odatda o`z asl ma`nosida qo`llanad:** Hovli tor, devorlari baland, xuddi kattakon hovuzga o`xshar, buning ham to`rtidan birini ayvon egallagan edi. (Abdulla Qahhor) **Nazmiy asarlarda esa o`z ma`nosi bilan birga ko`chma ma`noda ham qo`llanad:**

Xullas, sifatning morfologik xususiyati boshqa soʻz turkumlari qatori muhim oʻrinni egallaydi. Biz ikkinchi bobda sifatning maʼnoviy guruhlarining morfologik xususiyati, yaʼni ularning tuzilishi jihatidan turlari xususida fikr yuritdik va shunga amin boʻldikki, sifat yasashda ot, sifat, feʼl turkumidagi soʻzlar asos boʻla oladi. Shuningdek boshqa turkumdagi soʻzlarni yasashda sifatlardan ham foydalaniladi. Ishimizda sifatlar voqea- hodisaning turli xil belgiusini bildirishi, gap tarkibida ot va otlashgan soʻzlardan oldin kelib aniqlovchi vazifasini bajarishi, asliy va nisbiy, tub va yasama, sodda va qoʻshma turlarga boʻlinishi, substantivatsiya hodisasining sifatlardagi koʻrinishlari, sifat yasovchi qoʻshimchalarning oʻziga xos tabiati, ularning maʼnodoshlik va antonimlik xususiyati masalalarini yoritdik.

Sifatning maʼno jihatidan turlari nisbatan nisbiy tushuncha hisoblanadi. Chunki bir maʼno guruhiga mansub sifat matn tarkibida boshqa maʼno guruhiga tegishli boʻlishi mumkin.

UCHINCHI BOB

Sifat ma'noviy guruhlarining funksional- uslubiy qollanilishi

3.1. Xarakter-xususiyat bildiruvchi sifatlarni funksional- uslubiy xususiyatlari

Xarakter-xususiyat sifatlaridan bir turkumi inson, predmet va hayvonlarning xarakter-xususiyatini ifodalashda umumiy qo'llanadi, bir turkumi esa faqat inson xarakteri yoki predmet xossasini ifodalashga xos bo'lib qolgan.

1. Insonning xarakter-xususiyatini belgilovchi sifatlar: a) ijobiy sifatlar: *muloyim, odobli, chapdast, chaqqon, abjir, ziyrak, mo'min, sodiq, yuvosh, mohir, pok, sipo, mehribon* va b.

b) kishiga xos salbiy xarakter-xususiyatlarni bildiruvchi sifatlar ko'pincha ijobiy xarakter-xususiyatlarni bildiruvchi sifatlarga antonim sifatida qo'llanadi, ya'nibu sifatlar kishilarning yoqimsiz, yaramas xususiyatlarini ifoda etadi: *zolim, nokas, toshbag'ir, shafqatsiz, quv, ayyor, muttaham, rasvo, ablah, dog'uli, uquvsiz, o'jar* va b.

Kishi xarakter-xususiyatini berishda yuqorida zikr qilingan sifatlardan tashqari boshqa turkumdagi (holat, shakl, maza-ta'm, rang-tus bildiruvchi) sifatlardan ham foydalanadi. Bunday sifatlovchilar orqali ham kishilarga xos turli xarakter-xususiyatlar ochiladi: *Bir qaradi, ko'zi yomon o'tkir ekan, jonim chiqib ketayozdi.* ("O'zbek xalq dostonlari") *U sarbast, ziyrak harakatlari dadil, so'zlari o'tkir, o'rtoqlari orasida onaboshi qiz.* (Oybek)

v) kishi xarakter-xususiyatiga oid yana shunday sifatlar borki, ularning ma'nosidan ijobiylik yoki salbiylik yaqqol bo'rtib turmaydi. Nutq momentiga qarab, ular har ikkala chegarasiga ham o'tib olishi mumkin. Masalan: *dovdir,*

loqayd, sho`x, mahmadona, sinchkov, mag`rur, indamas, o`tkir* va b. *Gulchehra sal yengiltak va sho`x bo`lsa-da, o`zi juda. mehr-oqibatli qiz. (O.Yoqibov)

2. Predmet (narsa, hayvon, jonivor), holat, hodisa va shu kabilarning xarakter-xususiyyatini ifodalash uchun qo`llanuvchi sifatlar: *xonaki, dolzarb, dabdabali, tashvishli, asov, chopong`ich, sun`iy, tabiiy, tekin* kabi.

3. Kishi va predmet xususiyyatlari uchun birdek qo`llanaveradigan sifatlar: *yaxshi, yomon, zo`r, chidamli* va b.

Insonning xarakter-xususiyyati, ya`niruhiiy holatini ifodalovchi ijobiy ma`nodagi ba`zi sifatlarni kuzatamiz.

Muloyim sifati aslida narsa belgisini ifoda etish uchun qo`llanadi. Masalan: *muloyim non, muloyim taom* va h.k. Biroq mazkur so`z ba`zida inson xarakterini ifoda etish uchun ham qo`llanishi mumkin. Bu so`z quyidagi ma`nolarda ko`chim ifodalaydi:

1. Yoqimli va yumshoq ta`sirli. *Ertalab yomg`ir tingan, havo muloyim va orombaxsh.*

2. Gap-so`z, xatti-harakatlari nihoyatda yoqimli va yumshoq. *Alixon tabiatan og`ir, muloyim, kamgap yigit edi.* (H.Nazir)

Muloyimlashmoq, muloyimlik kabi yasama so`zlar ham yuqoridagi xarakter sifati orqali hosil bo`lgan.

Muloyim so`zi o`z ma`nosida holat sifati bo`lib, ko`chma ma`nosi bilangina xarakter-xususiyyat sifati bo`lib keladi.

Abjir, chapdast, chaqqon, epchil sifatlari bir umumiy ma`no ostida birlashadi. Biroq xususiyy tomonlari, alohida ma`no nozikliklari bilan farqlanadi.

Abjir sifati “oyoq-qo`li tez, tez harakat qila oladigan” ma`no ifodasiga ega: *Yo`lchiboy barvastaligiga qaramasdan abjirgina yigit.* (Oybek)

Chapdast sifati asl ma`nosiga ko`ra “*chapaqay, ya`ni chap qo`li bilan asosiy yumushlarni qiluvchi kimsa*” kabi ma`no anglatadi. Biroq bu so`z hozirgi o`zbek adabiy tilida, *odatda, chaqqon, epchil, uddaburon, usta, mohir* tarzidagi ma`no ifodalariga ega. Misollarni kuzatamiz:

1. G`ayrat Hakimdan ko`z uzmas, uning epchil chapdast harakatlarini havas bilan kuzatardi. (M.Hazratqulov)

2. Uning ota-bobosi novvoy o`tgani uchun o`zi non yopishga chapdast edi. (Sh.Xolmirzaev)

Birinchi gapda qo`llangan chapdast so`zi **“chaqqon, epchil”** ma`no ifodasiga ega bo`lsa, ikkinchi gapda kelgan bu so`z “o`z ishining ustasi, mohir” kabi ma`no ifodalanishi bilan xarakterlanadi.

Ziyrak so`zi asl ma`noda, ya`nifors-tojik tilida chaqqon, epchil, oqil, dono kabi ma`nolarda qo`llanishi aytiladi [24:1992:139].

O`zbek adabiy tilida **“tez fahmlaydigan, fahmi tez, sezgir”** ma`nosi birlamchi mavqega ega.

Ziyrak so`zi sezgir, tuyg`un sifatlari bilan sinonimlik hosil qiladi. Bular orasida sezgir so`zi bosh so`z sanaladi. Ular ishlatilish doirasi, uslubiga ko`ra farqlanadi.

*Tuyg`un* so`zi **“tez sezib, fahmlab, payqab oladigan”** tarzidagi izohga ega [25:2004:141]. Shu bilan birga, mazkur so`z omonimlikka ham ega. Tuyg`un so`zining omonimligi sinonimlar lug`atida keltirilmagan bo`lsa-da, “O`zbek tilining izohli lug`ati” da bu so`zning rim raqamidagi ikkinchi shakli borligi kuzatildi, ya`niot so`z turkumiga oid ushbu so`z qirg`iy yoki qarchig`ayning erkagiga nisbatan ham qo`llanilar ekan [24:1999:185].

Sipo so`zi asl forsiy tilda qo`shin, askar kabi ma`noga ega bo`lib, bizning lug`at qatlamimizga o`tgach, boshqa xil ma`no ifoda etishga ixtisoslashganligi kuzatiladi. Hozirgi o`zbek adabiy tilida bu so`z **“kamgap, kamsuqum, oddiy”** kabi ma`no ifodalariga ega. *Komila beqasam kiyib, so`rida sipogina o`tirgan Azimjonga ko`z qirini tashlab qo`ydi.* (A.Muxtor)

Bu so`zning sipoh shakligina “podshoh, xon, amir saroyida uzoq xizmat qilgan lavozimli kishi, amaldor” ma`nosiga ega. *Sipo* so`zining birinchi ma`nosi “kamtar, oddiy” bo`lsa, ikkinchi ma`nosi “og`ir, vazmin, bosiq” bo`lib hisoblanadi. Misol:

Endi sho`xlik qayoqda deysiz,

Yurishlarim sipo va o`ychan.(A.Oripov)

Asil sifati **“a`lo sifatli, eng yaxshi, toza, sof”** ma’nolariga ega: asl mol, asil shoyi. Bu so`z ko`chma ma’noda “yaxshi xislatlarga, fazilatlariga ega bo`lgan, olijanob, bebaho, sof, pok” kabi ma’no ifodalariga egaligi e’tirof etiladi [40,105].

Yuqorida eslatib o`tganimizdek, ***kishilarga xos salbiy xususiyatlarni bildiruvchi sifatlar ko`pincha ijobiy ma’nodagi sifatlariga antonim sifatida qo`llanadi.*** Shulardan ayrim birlarini tahlilga tortamiz. Mantdagi imkoniyatlarni kuzatamiz.

Zolim xarakter-xususiyat sifati “zulm qiluvchi, zulmkor, jabr qiluvchi” ma’no ifodaga ega. Bu so`z “jabr-zulm bilan to`lib-toshgan” ma’nosida zolim falak, zolim dunyo tarzida ham qo`llanadi. *U (Yo`lchi) o`z singlisini Gulnordan ayirib, uni zolim tanholik quchog`iga otishni istamaganidan yana bir necha vaqt Unsinni bu yerda qoldirishga moyil edi.* (Oybek)

Rasvo salbiy ma’no ifodali xarakter-xususiyat sifati quyidagi ma’no ifodalariga ega: 1. Nojo`ya xatti-harakati, yurish-turishi bilan el nazaridan qolgan. *Yaramas, razil, tavba, - dedi u o`ziga-o`zi, yarim soat ichida ikki rasvo odam bilan uchrashsam-a. Hayotda hech mahal bunchalik yaramas tasodifga yo`liqmagan edim.* (Mirmuhsin)

2. Juda ham yomon, tanqiddan tuban: *rasvo gap.*

3. Juda ham yomon, yaramas, nokas. *Jaydari g`o`zaday mijg`ov, rasvo ekinni dehqon bolasi bilmasa kerak.* (G`.G`ulom)

4. Izdan chiqib ketgan, yomon ahvolga tushib qolish. *Ishni rasvo qildi-ku, padar la`nat toshbaqa.* (“Yoshlik”)

Rasvo so`zi jonli so`zlashuvda joy, turar manzil, kiyimga nisbatan ham qo`llanishi kuzatiladi: rasvo joy, rasvo kiyim va b. Bu holda holat sifati bo`lib keladi. Mazkur ma’no izohli lug`atdan o`rin olmagan [24:1999:351].

Qabih sifati “axloq-odob, insoniylik qoidalari talabiga zid, jirkanch, razil, yaramas” holatlarga ko`ra qo`llanadi. *G`ulomjon bu qabih nayrangbozlikdan*

qattiq g`azabga kelsa-da, o`zini og`ir tutib, og`ir so`zlashga harakat qildi.
(M.Ismoilov)

Takabbur, qabih sifatlari badiiy uslubda qo`llanadi. Bu ikki so`z ham arab tilidan o`zlashgan.

Munofiq sifati ikkiyuzlamachi kishilarga nisbatan qo`llanadi, ya`nitili boshqa, dili boshqa, so`zi va ishi bir-biriga to`g`ri kelmaydigan, samimiylikdan yiroq holatini ifodalash uchun ishlatiladi. Bu so`zning yuqoriroq darajasini ifoda etishda *olchoq* sifati qo`llanadi. *Olchoq* so`zi **“o`ta ketgan razil, past yovuz, nomard, xoin”** ma`nosini ifodalaydi. *Men shaytondan ming martaba dahshatli bo`lgan olchoqlarni ko`rib, chidab turganman avval.* (A. Oripov)
Olchoq sifati kitobiy uslubga xos .

*Qo`rs* sifati qo`pol, dag`al, to`ng kishiga ko`ra qo`llaniladi. Shuningdek, his-tuyg`udan yiroq ma`no ifodasi ham mavjud. Har zamonda ham qo`rs odamlar bo`lgan.(M.Ismoilov)

*Qo`rs* so`zi asosida qo`rslik oti shakllanadi. Bu so`z uch ma`no ostida izog`lanadi [24:1999:414] .

Yuqorida ta`kidlab o`tganimizdek, shunday xarakter-xususiyat sifatlari borki, ijobiylik yoki salbiylik yaqqol sezilmaydi. Bu kabi ma`nolar nutq sharoitida reallashadi. Bu qatorga *dovdir, loqayd, sho`x, mahmadona, sinchkov, mag`rur, indamas, shaddod, o`tkir, to`pori* kabilar misol bo`lishi aytiladi [18:1992:302]. Masalan, *dovdir* so`zi bugungi kunda neytral ma`no ifoda uchun emas, balki salbiy ma`no ifoda uchun qo`llanadi. Ushbu so`zga izohli lug`atda shunday ta`rif keltirilgan: “telba-teskari ish qiladigan, telbanamo; dumbul, anqov, hovliqma”. Ko`rinadiki, bu so`z manbalarda aytilganidek neytral ma`no ifoda uchun emas, balki salbiy ma`no uchun ishlatiladi.

Loqayd sifati “beg`am, beparvo, betashvish, sovuqqon” ma`nolariga ega. Bu so`z matn bilan bog`liq ravishda ba`zan qisman salbiylikni, ba`zan esa qisman ijobiylikni ifoda etadi. Quyidagi misollarni kuzatamiz:

1. *Ko`ngling sezgan narsaga loqayd qarama, o`g`lim, tagiga yet.*
(A.Muxtor)

2. *U qabulxonada o'tirganlarga loqayd bir nazar tashladi-da, tez yurib, koridorga chiqdi.* (S.Ahmad)

Har ikkala gapda qo'llangan *loqayd* so'zi o'ziga xos ma'no tashigan. Birinchi gapda insonga xos salbiylik holatini ifodalash uchun qo'llangan bo'lsa, ikkinchi gapda salbiylik ma'no ifodasi emas, balki me'yorlik, betaraflik ma'no ifodasi aks etgan.

Indamas so'zi aslida fe'l turkumiga xos bo'lib, fe'lning vazifa shakli sanalmish sifatdash hisoblanadi. Bu hol fanda ixtisoslashish termini asosida talqin etilmoqda [20,44]. *Indamas* so'zi sifat tarzida talqin etilganda **“juda kam gapiradigan, kamgap, damduz”** tarzida izohlanadi [24:1999:208].

Neytral holat ifodasi uchun ishlatiladigan o'jar xarakter-xususiyat sifati bir necha ma'no ifodaga ega: 1.*To'g'ri, maqbul maslahat, gap-so'zga quloq solmay, yon bermay, o'z fikrini ma'qullaveradigan, gap uqmaydigan, qaysar. U qancha so'zlamasin, bu kitobning dinga ziyonsiz ekanini o'jar musulmonga tushuntira olmadi.* (Oybek)

2. *Yalinib-yolvorish, iltimos kabilarga ko'navermaydigan, o'z so'zidan, fikridan qaytmaydigan, bir so'zli. Unga kamoli ehtirom bilan salom berdi. Dilidagi gaplarini astoydil tushuntirib to'kdi. U bir so'zli o'jar odam ekan. Ko'nmadi.* (S. Ahmad)

3. *Ko'chma. Boshqaning izmiga yurmaydigan, bo'ysunmas. Suv o'jar, uni tizginlash oson emasligini Po'latjon biladi.* (S.Ahmad)

4. *Ko'chma, qaytarib, o'zgartirib bo'lmaydigan narsa haqida. Haqiqat – o'jar narsa. Kishilarning kimligi, qaysi vazifada ishlashini yuzxotir qilmaydi.* (A. Nabixo'jayev)

Shaddod xarakter-xususiyat sifati ikki ma'no ostida izohlanadi [40,532].

1. *O'z xohishi, hukmini o'tkazadigan, shavqatsiz, zolim. Bolalar baxtining yulduzlariga Zaharlar sochmoqchi qaysi jallodlar? Dunyoning ravshanlik – kunduzlariga Zulmat qo'ymoqchimi bebosh shaddodlar?* (M. Shayxzoda)

2. *O'z fikrini o'tkazishga tirishadigan, o'jar, cho'rtkesar; o'z fikrini qat'iylik bilan, dadil aytadigan, tortinmas (asosan ayollar haqida). Shaddod,*

gapini birovga bermaydigan, erkakshoda Asrora zvenoga boshliq bo'ldi.
(S.Ahmad) Shaddot sifati asosida shaddotlik oti paydo bo'lgan .

Xonaki sifati fors tojik tiliga xos xona so'zi bilan bog'liq bo'lib, affiksatsiya usulida yasalgan. Bu so'z quyidagi ma'nolarni ifoda etadi :

1. *Qo'lda tayyorlangan, qo'lda qilingan. Dasturxonda xonaki non, atirgul nusxa tort va turli xil mevalar bor edi.* (S. Axmad)

2. Maxsus tayyorlangan, qo'lbola, xonaki choy damlamoq, xonaki palov qilmoq.

3. Uyda xonadonda boqiladigan, parvarish qilinadigan, qo'lda o'rgatilgan. *xonaki it, xonaki gul.*

4. Xona yoki uy ichida bo'ladigan, uyda bajariladigan. *Sotiboldi tirikchilik uchun xonaki bir kasb qilishga majbur bo'ldi – har xil savatchalar to'qishni o'rgandi.* (A.Qahhor)

Asov so'zi asosan hayvonlarga nisbatan qo'llanadi. Faqat ko'chma ma'noda kelsagina, narsa-hodisaga nisbatan qo'llanadi.

Umuman, xarakter-xususiyat sifatlariga baho berishda, guruhni shakllantirishda hushyorlik talab etiladi. Chunki bu kabi sifatlar ba'zida turli ma'no ifodasiga ega bo'lib, matn orqali anglashiladi.

3.2. Holat bildiruvchi sifatlarning semantik va uslubiy xususiyatlari

Narsa, hodisaga, inson va hayvonga xos holat yoki vaziyat turli sifatlar orqali ifodalanishi mumkin: 1) **tabiiy holat belgilari:** a) ijobiy ma'noda: *go'zal, ko'hlik, chiroyli, suluv, latif, qomatdor* va b; b) nuqsoniy belgilar: *cho'loq, mayib, maymoq, bukir, cho'tir, soqov, xunuk, g'ilay, kar, pes, ko'r, qiyshiq* va b.

Qayd etilgan sifatlarning ayrimlari hayvon va predmetlarning belgisi uchun ham qo'llanaverishi mumkin: *O'sha mayib turna cholning qo'lida shifo topib yana o'z karvoniga qo'shilganini bilarmikin.* (S. Ahmad)

2) **jismoniy yoki fizik holatlarni ifodalovchi sifatlar:** *bardam, baquvvat, tetik, yosh, keksa, qari,* va b. Bunday sifatlar predmet belgilari uchun ham qo'llana oladi: *Oqsoqol hovliga, keksa tut shoxlari engashib turgan tunuka tomga suqlanib birma-bir qarab chiqdi.* (S. Ahmad)

3) **ruhiy holatni ifodalovchi sifatlar:** xursand, xafa, jinni, sog`, sergak, xushyor, g`azabnok, darg`azab, tajang, kindor, va b.

4) **kishining hayotiy holatini, ahvolini ifodalovchi sifatlar:** boy, badavlat, kambag`al, qashshoq, yo`qsil, gado, yetim, mushfiq, bechora, musofir va b.

5) **predmetning harorat belgisini ifodalovchi sifatlar:** issiq, sovuq, iliq, salqin, ilmiliq (iliq-miliq) kabi.

6) **tozalik, ifloslik holatlarini ifodalovchi sifatlar:** toza, ozoda, sof, musaffo, saxtiyon, kir, isqirt, irkit va b.

7) **predmetning eskilik, yangilik holatlarini ifodalovchi sifatlar:** yangi, eski, churuk, uvada, juldur va b.

8) **predmetning pishgan yoki xomlik holatlarini ifodalovchi sifatlar:** xom, g`o`r, dumbul, pishgan, pishiq kabi.

9) **predmetning ho`l-quruqlik holatini ifodalovchi sifatlar:** ho`l, nam, namxush, namtob, quruq, qoq, qoqquruq, shilta, shalabbo va b.

10) **tinch va notinch holatlarni ifodalovchi sifatlar:** tinch, jim, jimjit, sokin, osuda, osoyishta, notinch, betinch, bezovta va b.

Holat bildiruvchi sifatlar mazmun mohiyatga ko`ra keng qamrovli. **Qolaversa**, polisemiyaga boy, tabiiy holat sifatida beriladigan *go`zal*, *ko`hlik*, *chiroyli*, *suluv*, *latif*, *qomatdor* sifatlari ijobiy ma`no kasb etadi [18:1992:303].

Go`zal sifati o`zbek tilida, asosan, insonga xos ijobiy belgi, ya`niqizlar husniga ko`ra qo`llanuvchi so`z hisoblanadi: *O`ttiz besh yoshlarda ko`ringan bu go`zal xotin haram xodimalaridan Gulshanbonu edi*. (A.Qodiriy) Ba`zida tabiatning aniqlovchisi sifatida qo`llanadi: *go`zal tabiat* kabi. Biroq narsa-buyum otlarining sifatlovchisi bo`lib kelish imkoniyatiga ega emas. Narsa-buyumga nisbatan chiroyli sifati qo`llanadi: *chiroyli gul*, *chiroyli surat* va h.k.

Zamonaviy turk tilida go`zal so`zi narsa-buyumga ko`ra ham keng ko`lamda qo`llanadi. Masalan: *Alinin arabasi senin araban gibi guzel* – *Alining mashinasi sening mashinang kabi go`zal* [17:2005: 61].

Ko`hlik*, *xushro`y kabi holat sifatlari faqat odamga nisbatan qo`llanishi e`tirof etiladi [25:2004:223]. To`g`ri, ko`hlik sifati insonga nisbatan qo`llanadi:

Eshik ochilib, bir yoshlar chamasidagi shiringina bolani ko'tarib olgan ko'hlikkina juvon kirib keldi. (T.Malik) Biroq xushro'y sifati ba'zida narsa-buyumning sifatlovchisi bo'lib ham kela oladi. Bu holat, odatda, jonli so'zlashuv tilida kuzatiladi: xushro'y mato kabi.

Chiroyli so'zining sinonimlari sifatida *husndor, husnli, ko'rkam, barno, zebo, sohibjamol* kabilar ham keltiriladi. *Barno, suluv, zebo* ham insonga nisbatan qo'llaniladi. *Barno* sifati *suluv, zebo* so'zlaridan farqli o'laroq ham qizlarga, ham yigitlarga nisbatan qo'llanilaveriladi. *Barno* so'zi asliyatiga ko'ra yosh yigit, o'smir ma'no ifodasiga ega. Davr taqozosi o'laroq, "husni odatdagidan ortiq; chiroyli, go'zal, sohibjamol, qaddi-qomati kelishgan" kabi ma'no ifodasini o'zida kasb eta borgan.

Xunuk holat sifati to'rt ma'no ifodasiga ega [40, 425]. *Xunuk* so'zi asl ma'no ifodasi, ya'nifors tilidagi izohlanishiga ko'ra salqin, sovuq ma'no ifodasiga ega. Bu sifat o'zbek tiliga o'zlashgach, qo'shimcha ma'noga ega bo'lib borgan:

- 1) *ko'rinishi yoqimsiz, ko'rimsiz;*
- 2) *yoqimsiz, noxush, jirkanch;*
- 3) *qo'rqinchli;*
- 4) *quloqqa yoqmaydigan, yoqimsiz eshitiladigan (xunuk tovush).*

Jismoniy yoki fizik holatlarni ifodalovchi so'zlari bir umumiy ma'no ifodasiga ega bo'lsa-da, xususiy ma'nolari bilan farqlanadi. *Bardam* sifati kuch-quvvatga ega, kuch-quvvatini yo'qotmagan ma'nolarini ifodalaydi: *Baquvvat* so'zi etti ma'no ostida izohlanadi[40,189]. Bu so'z asliga ko'ra insonga nisbatan ishlatiladi: *baquvvat yigit, baquvvat chol* tarzida. *Baquvvat* so'zi ba'zida organizmning biror qismini ifoda etish uchun ham (*baquvvat qo'llar, baquvvat oyoqlar*) qo'llanadi. *U ko'krak cho'ntagidan tarog'ini olib, qunduzday baquvvat sochini taradi.* (S.Anorboev)

Baquvvat holat sifati narsa-hodisaga nisbatan ham qo'llanadi. Masalan: *Hovlida bir uy, bir ayvon, yana bir hujra bor. Eski, ammo hali baquvvat.* (Oybek) Bu gapda *baquvvat* sifati pishiq, mustahkam ifoda semasiga ega.

Baquvvat soʻzi “badiiy jihatdan pishiq, mazmunli” maʼnosini ham, yaʼnibutunlay koʻchma maʼnoni ifoda etadi. *Baquvvat sheʼr kerak dastgoh vaznda.* (A.Muxtor)

Katta boylikka ega boʻlgan, badavlat, davlatmand, tayanchi, suyanchigʻi bor tarzidagi ifoda semaga ham ega boʻlishi mumkin. Masalan: *Tangriqulhoji baquvvat xoʻjalik edi.* (A.Qahhor) Shu asosda ***beli baquvvat iborasi*** shakllangan desak, notoʻgʻri boʻlmaydi. Tetik holat sifati jismoniy, ruhiy jihatdan bardam odamga koʻra qoʻllanadi. Koʻchma maʼnoda hayiqishni bilmaydigan, dadil gapiradigan, oʻz fikrini baralla ayta oladigan holatga nisbatan ishlatiladi. Masalan: *Pochchayev, qurilishga biron fikri tetikroq bola kelib qolsa, darrov iziga tushadi.* (A.Muxtor)

Keksa, *qari* sinonimlik qatorida qari sifati koʻp hollarda salbiy boʻyoqni berish uchun qoʻllanadi *qari tulki*, *qari qiz*. Shuning uchun bu kabi birikmalarda qari soʻzi oʻrnida keksa soʻzini qoʻllab boʻlmaydi. Keksa ham sifat, ham ot turkumiga xos soʻz deb izohlanadi [24:1999:259]. Bunga sabab, keksa soʻzining sintaktik vazifasidir. Keksa soʻzi bogʻli qurshovda ham sifatlovchi, ham ega boʻlib keladi. Nazarimizda, bir soʻzga nisbatan ikki turkumdagi soʻz deb baho berish toʻgʻri emas. Bizningcha, bu soʻz sifatdan ot tomon siljigan (konversiya hodisasi) leksemdir. Tilshunoslikda “oraliq uchinchi” ning toʻliq mezonlari ishlab chiqilmaganligi bu kabi muammolarning kelib chiqishiga sabab boʻlib kelmoqda. Keksa soʻzi asosida keksaymoq, keksalik kabi feʼl va otlar shakllangan.

Ruhiy holatni ifodalovci: Leksik-semantik maʼno-munosabat nuqtayi nazaridan *xafa* bosh soʻzi atrofida birlashadigan *gʻamgin*, *gʻazabnok*, *dargʻazab*, *tajang* kabi aʼzolarida maʼnoviy darajalanish kuzatiladi. *Xafa* soʻzida *tajang* sifatigacha maʼno daraja oshib boradi. *Tajang* holat sifati qoʻllanish doirasiga koʻra ham farqlanadi. Mazkur soʻz nisbatan kam qoʻllanadi. *Tajang* boʻlmoq birligida “*oʻta kayfi buzuqlik*” anglashiladi. Bekorga jahli chiqaveradigan, jigʻibiyron boʻlaveradigan, jahli, achchigʻi tez kishiga nisbatan ham bu soʻz qoʻllanadi.

Ruhiy holatni ifodalovchi sifatlar, odatda, odamga ko`ra ishlatiladi. Ba`zida organizmning biror-bir qismiga nisbatan qo`llanganligiga guvoh bo`lishimiz mumkin. ***Ko`zning epiteti sifatida*** ma`yus, g`amgin, alamdiyda kabilar kela oladi. Ma`yus, alamdiyda holat sifatleri ko`proq badiiy uslubda qo`llanadi.

*Xursand, sog`, sergak, hushyor* holat sifatleri ijobiy ma`noni anglatadi; *jinni, tajang, kindor kabilar* salbiy ma`no ifoda tarzi uchun ishlatiladi. *Jinni* so`zi aslida “aqlidan ozgan, ruhiy kasallikka yo`liqqan” tarzidagi bosh ma`noga ega. Biroq bu so`z so`zlashuv uslubida ko`pincha ko`chma ma`noda qo`llanadi. Bunda xayoliga kelgan ahmoqona ishlar, yarashmagan qiliqlar qiladigan kishiga nisbatan qo`llanadi. Masalan: *Jinni bo`libsana, Tohir! Hamma urushdan qochsa, sen bu ajdahoning komiga o`z ixtiyoring bilan bormoqchimisana!* (P.Qodirov)

Boy holat sifati ba`zida ma`noni bo`rttirish uchun boy-badavlat tarzida ham qo`llanadi. Boy sifati yetti ma`no ostida izohlanadi [40, 300]. Iqtisodiy jihatdan mustahkam, hech narsadan kamchiligi, muhtojligi yo`q davlatga nisbatan ham mazkur so`z qo`llanadi. Masalan: *Yurt boy bo`lsa, uning bozori ham to`kin bo`ladi.* (U.Normatov)

*Kambag`al* bosh so`zi atrofida *qashshoq, bechora, faqir, yo`qsil gado, bechorahol, miskin* kabilar birlashadi va umumlashma ma`no bildiradi [25:2004: 116].

Bu so`zlarning umumiy ma`nosi “*turmush, yashash uchun zarur bo`lgan narsalarga yetarli darajada ega bo`lmagan*” tarzida izohlanadi. *Kambag`al*, *qashshoq* so`zlari ma`noviy darajasiga ko`ra farqlanadi. *Qashshoq* so`zida belgi daraja kuchli. *Faqir* oddiy so`zlashuv uslubida qo`llanadi. *Faqir* so`zi ba`zan birinchi shaxs o`rnida yoki “men”, “biz” olmoshlari bilan birlikda ishlatilib, so`zlovchining kamtarlik qilayotganini ifodalaydi. Masalan: *Faqir u zotning suhbatlaridan bahramand bo`lgan paytlarimni eslasam, yuragim ezilur!* (P.Qodirov) *Faqir* so`zi ko`chma ma`noda qo`llanib, nochor, bechora, chorasiz kabi ma`no ifodasiga ega bo`la oladi. Masalan: *Kichik, xarob, faqir bir uy. Kampir va yosh bir xotin jo`xori tozalar edi.* (Oybek)

Yo`qsil sifati nisbatan eskirgan. Mazkur so`z XX asr boshlarida faol qo`llanuvchi so`z bo`lganligiga guvoh bo`lamiz. Buni shu davrdagi adabiyotlarni kuzatish bilan ham bilishimiz mumkin:

1. *Mehnatdan boshqa hech narsani bilmagan bu yo`qsil yigitning qanday zo`r talablari bo`lar edi deysiz.* (Cho`lpon)

2. *Men yo`qsil ne bo`lib uni suyibman.* (Cho`lpon)

Har ikkala misolda ham **yo`qsil** holat sifati qo`llangan. Birinchi misolda kelgan yo`qsil so`zi sifatlovchi aniqlovchi vazifasida kelgan bo`lsa, ikkinchi misolda yo`qsil so`zi otlashib, ega vazifasida qo`llangan.

Tozalik, ifloslik holatlarini ifodalovchi sifatlar (*toza, ozoda, sof, musaffo, kir, isqirt, irkit*) ham ko`p ma`noliligi, uslubiy vazifalar bajarishi bilan xarakterlanadi. Toza, ozoda, sof, pok, pokiza, musaffo, beg`ubor, g`uborsiz sifatleri o`zaro sinonimlikka kirishishi bayon etiladi [25 :2004 :194]. Bu so`z ifloslikdan, gard-g`ubordan xoli ma`nosiga ega. Toza sifati keng qo`llanishga ega. Ozoda so`zida belgi daraja kuchliroq. Pok nisbatan kam qo`llanadi. Sof, musaffo sifatleri, odatda, badiiy uslubda ishlatiladi. Musaffo holat sifati narsa-hodisaga ko`ra sifatlovchi bo`lib keladi. Masalan: *Yaqindagina shuvalab o`tgan yomg`irdan keyin havo musaffo.* (S.Anorboev)

Kir so`zi ko`chma ma`noda “yaramas, jirkanch, iflos” ma`nosiga ega bo`lishi aytiladi. Masalan: *Yoshlik o`tdi. Bo`yi yetdi. Kir odat uni zindondek hovliga soldi.*(Mirtemir) *Kir* holat sifati orqali bir necha iboralar shakllanganligiga guvoh bo`lamiz. Bularga ko`nglida *kiri* yo`q, *tirnoq* ostidan *kir* qidirmoq, ko`nglini (*dilini*) *kir* qilmoq, tishining *kirini* so`rmoq kabilan misol bo`ladi. Misollar:

1. Darrov **tirnoq ostidan kir qidirasiz-a**, Samadov. (P.Qodirov)

2. *Ular (boylar) palov yeb, tishini kovlaganlarida, biz tishimizning kirini so`rib, o`choq oldida chorig`imizni quritar edik.* (P.Tursun)

3. *Yuragida bori yuziga tepib turadigan bunday kishilarni, ko`nglida kiri yo`q, deb maqtaydilar.* (P.Qodirov)

Shundan kelib chiqib, tilimizdagi ruhiy holat ifodalovchi sifatlarni bir qator turlarga ajratish mumkin [12 :2003 :34].

Xullas, Holat sifatlarining uslubiy vazifalari ham juda keng, qo'llanish doirasi keng, holat sifatlarining tarkibida ham o'z, ham, o'zlashma qatlamga oid so'zlarni kuzatish mumkin. Ular nasr bilan birga nazmda ham ko'p qo'llanadi. Nazmda qo'llanganda nasrdan ko'ra ko'proq ko'chim ifodalab keladi.

3.3. Rang-tus bildiruvchi sifatlarining semantik va uslubiy xususiyatlari.

Tilimizda ranglar belgi bildirishi bilan birga, turli ramziy ma'nolarni ham bildiradi. Oq rang qadimdan poklik, ezgulik, yorug'lik kabi ramziy ma'nolarni bildiradi. "O'zbek tilining izohli lug'atida" oq sifati qor, sut, paxta ranglarini bildirib, oq doka, oq qog'oz, oq non kabi narsa va predmetlarni belgisini bildirishi aytiladi: *Oq badan, oq tanli, oq yuzli. Xotin o'tirmoqchi bo'lgan edi, parangi ichidan uning atlas kuylaklari va nafis oq qo'llari ko'rinib ketdi. Qo'lini sovuq suvga urmaydigan, faqat o'ziga oro beradigan ayollarga nisbatan "Oq bilak" iborasi qo'llanadi. Bu iboradagi oq so'zi rang-tus ma'nosidan cheklanadi. Oq so'zi boshqa rang bildiruvchi so'zlarga nisbatan ibora, maqol, matallarda asosan ko'chma ma'noda qo'llanadi. Masalan: oq ko'ngil, oq qilmoq, oq yuvib, oq taramoq, oqpadar, oq-qorani tanigan, ko'zining oqu qorasi, manglayi oq bo'lsin, oq sutini oqqa, ko'k sutini ko'kka sog'moq, kosasi oqarmagan, oq-qorani tanimoq kabi. Bizning maqsadimiz – kishilarga ong, tushuncha bermoq, toki har bir kishi yaxshilik va yomonlikni, oqu qorani o'zi ajrata oladigan bo'lsin! – dedi Elmurod. (P.Tursun)*

Ko'zining oq-u qorasi birikmasida ko'chma ma'noda farzand oq-qora sifati ma'nosida kelgan jurt sifat bo'lib, yakka-yu yagona degan ma'noni bildiradi. Manglayi oq bo'lsin iborasiagi oq so'zining semantik xususiyati yaxshilik niyatida qilingan olqish, duo ma'nosini ifodalagan.

Toleng toabad bo'lmasin qora,

Manglaying oq bo'lsin, yarqiroq bo'lsin. (A.Oripov)

Oq sutini oqqa, ko`k sutini ko`kka sog`moq* iborasi bergan sutiga, boqqaniga norozi bo`lib, undan yuz o`girmoq ma`nosini bildiradi. O`zbek oyim: –*Endi menga mundoq o`g`il kerak emas.. Oq sutimni oqqa, ko`k sutini ko`kka sog`dim. Endi Toshkentga kelmasin. (A.Qodiriy) Yana shunday iboralardan biri **“kosasi oqarmagan”** iborasi bo`lib, bu iborani topganiga baraka kirmagan, biri ikki bo`lmagan kishilarga nisbatan qo`llanadi. *Ikromjon bundoq o`ylab qarasa, bu artist mijoz sherigi bilan ishlaydigan bo`lsa, sira kosasi oqarmaydigan.* (S.Ahmad)

O`zbek tilshunosligida oq rangi asosida shakllangan so`zlar talaygina. Oq yo`l, oq ko`ngil, oq manglay kabi so`zlarda oq so`zi asl ma`nosidan cheklanib, ko`chma ma`noda kelgan. Oq rangi asosida shakllangan so`zlar lug`at boyligimizni yanada boyitib, semantik xususiyatini oshiradi.

Qora o`zbek tili lug`at fondining qadimiy va asosiy so`zlaridan hisoblanadi. Qora so`zining asl ma`nosida rang-tus yotsa-da, bu so`z ham ko`pincha ko`chma ma`noda qo`llanadi. Qora so`zining qo`llanishi eng qadimgi yozma yodgorliklarda, O`rxun-Enasoy bitiktoshlarida, “Devonu lug`atit-turk”da uchraydi. Masalan, *qora kun*, ko`ngli qora, qora niyat kabilar shular jumlasidandir. “O`zbek tilining izohli lug`ati”da bu so`zning yigirmaga yaqin ma`nosi kelitirishi uning tilimizda faol qo`llanishidan dalolat beradi. Qora sifat leksemasi nutqda faqat predmetning rangini ko`rsatish maqsadida qo`llanganda, emotsional-ekspressivlikdan xoli bo`ladi, bu vaqtda uning vazifasi rang to`g`risida xabar ma`lumot berish bilan cheklanadi.

Qora rangiga moyil to`q ranglar ham jonli so`zlashuvda qora deb aytiladi: qora non, qora gilos, qora tuproq, qora bulut va b. Nimqorong`uda ruxsoridagi no`xatdek qora xolini aniq ko`rdi. (S.Karomatov)

Is, qurum bosgan, qoraygan yoki oqlanmagan, pardoatlanmagan uy va xonaga nisbatan qora uy birikma qo`llanadi. Dolonning o`ng tarafidagi kichik qora hujrada Polvonning ota-onasi va bobolari umr kechirgan. (J.Sharipov)

Kishi xarakteridagi odob-axloq normalarga mos kelmaydigan munofiqlik, g`alamislik, g`iybatchilik, ochko`zlik, berahmlik singari sifatlar ham **qora**

leksemasi bilan qo'llanishi uchraydi:qora niyat, qora kuchlar. Kechirasiz men shiringina bazmingizni qora xabar bilan muzlatib qo'ydim. (Oybek)

Qora so'zi ba'zi so'zlar bilan birikib, ular anglatgan narsaga xos belgi-holatning kuchli darajasini bildiradi. Qora sovuq, qora qon yig'latmoq. Qora qishda to'y qilmay, Battar bo'lgan nokas gov.

Ichiqora, yuragi qora birikmalarda qora so'zi o'z leksik ma'nosidan cheklanib, ko'chma ma'noda o'zganing muvaffaqiyatini ko'rolmaydigan kishilarga nisbatan aytiladi. *Dili qoraning qilmishi – qiyiqlik. (maqol)* Yuzi (yoki beti)qora iborasi ham salbiy ma'noni bildiradi. **Qora leksemasi** ma'no ifodasi jihatidan boshqa rang bildiruvchi sifatlardan yuqoriroq turadi va tilimizda yana quyidagi okkazional semalarni ifodalashga xizmat qiladi:

1) *motam* semasini: *Yusufbek hoji xatmi qur'on qilib, yurtga osh berdi. O'zbek oyim qora kiyib, ta'ziya ochdi.* (A.Qodiriy)

2) *qayg'u* semasini: *Ro'zg'oring qora qilmay.* (E.Vohidov)

3) *kunsemasini*: O'tdi dahshatli kun, Qora sahifa. (E.Vohidov)

4) *so'm, chaqa* semasini: Ammo yonida sariq chaqasi yo'q odamga bu [sakkiz yuz so'm] – jahannamning qil qilko'prigiday mudhish narsa. (Oybek)

5) *ko'rinmay ketmoq* semasini: poyezdning qorasi o'chguncha mo'ltirab qarab turdim, keyin yig'lab-yig'lab izimga qaytdim. (S.Siyoyev)

6) *ko'rinish bermoq* semasini: Polvon bolam-ku, qorasini ko'rsatmay, suvga tushgandek g'oyib bo'ldi. (S.Ahmad)

7) *ko'rmoq* semasini: qorasini ilg'amoq, Kunning o'zi peshin vaqti bo'lganda, poygachilar qorasini oladi. (Alpomish)

8) *ayb, aybdorlik, gunohkorlik* semasini: *Quchog'ini "o'zligi"ga ochdi deb, Oq ismimga qora zanjir ildingiz?* (Cho'lpon)

Qora so'zi ayrim hollarda tusi qora predmetlar aniqlovchisi sifatida ham ishlatiladi. Bunday ta'kidiy qo'llanilish bejiz emas, albatta. Bu orqali ma'lum predmetga qo'shimcha ma'no beriladi. Masalan, qora qozon: Bir qora qozonni amallab qaynatib turibmiz. *Qora qozon boshga tushdi. (Ikkinchi gapda umuman ro'zg'or ma'nosida.)* Qora qumg'on: *Olov chetiga qo'yilgan qora qumg'on*

shaqillab toshdi. (Oybek)Qora chachvon: Nurli chehrasiga qora chachvon bilan emas, o`z ko`zlari bilan qarashga jur`at etgan.Qora chiroq: Kambag`allar ro`zg`orida ishlatilgan yoritgich.Qora so`zi o`zbek tilida ijobiy ma`noli aniqlovchi vazifasini ham bajara oladi: Oh, tim qaro ko`zlaring naqadar go`zal...

Badiiy adabiyotda, mumtoz asarlarda ham **qora sifati** keng qo`llanadi: Kecha-kechadur har erta, ko`zum ashkidin yuvib yuz,

Jigarim ezib qilurmen qora qon ila g`arora. (Furqat)Bu misolda “qora” so`zi “kuygan, qora qon” ma`nosini ifodalaydi:

Ikkinchi bir g`azalda oshiq ma`shuqasi oldida ma`lum bir ayb ish qilib, yuzi qoraygani ifodalanadi:

Agar o`zgani yuziga nazar aylasam ko`z ochib,

Bu orada haq tonuqdur, kelu qil yuzimni qora. (Furqat)

Boshqa bir g`azalda qora so`zi ko`zning epiteti bo`lib keladi. Bu rang bilan yorning nargis ko`zlari yanada yorqinroq ko`rinadi:

Chehib surma qaro nargislarig`a ayladi oro,

Meni o`ldurdi oxir g`oza birla yuzg`a xol aylab. (Furqat)

Xullas, qora so`zining tilimizda uslubiy imkoniyatlari juda keng bo`lib,u fikrni aniq obrazli ifodalashda, poetik ta`sirchanlik,ohangdorlikni ta`minlashda o`ziga xos o`ringa ega.

Ko`k.Tiniq osmon rangidagi moviy, zangori,umuman olganda, ko`k tusiga mos bir qancha o`xshash ranglar ham ko`k deyiladi. Jonli so`zlashuvda ba`zankulrang rangini ham ko`k sifati bilan ishlatamiz. *Ko`k bo`ri,ko`k kaptar.*

Ko`k sifati quyidagi ma`no imkoniyatlariga ega:

- 1) *yashil, sabza, ko`k o`t* semasi: *Qarshimda tebranar ko`k barglar har on.*
- 2) *maysa, ko`kat* semasi: *Yomg`irlar yog`ib, yerda o`t-o`lan ko`rina boshladi, hayvonlarni og`zi ko`kka tegdi.*
- 3) *Ko`k terish bahonasi bilan dalalarni tusay boshlagan edi.(Cho`lpon)*
- 4) *Rezavor o`simliklar Ko`k solib qatqlangan mastavaning lazzatli hidi keldi. (A.Muxtor)*

5) *dollar semasini: Bir pachka ko`ki bilan qo`lga tushibdi, ish chatoq.*

Ko`k so`zi predmetning aniqlovchisi bo`lib kelib, uning rangini ifodalash bilan birga xom, yetilmagan, g`o`r, barra kabi tabiiy hollarni ko`rsata oladi. *Ko`k uzum, ko`k qalampir, ko`k piyoz, ko`k no`xat, ko`k novda va b.Bir tupida olma endi sarg`ayib, yiltiramoqda , bir tupida mushtday yirik olmalar ko`m-ko`k, ularga boqishing bilan tishing qamashib, og`zingga so`lak to`ladi.* (Oybek)

Alisher Navoiy asarlarida ko`k so`zi belgilikdan tashqari, osmon, daraxt ildizi, tamg`a, asos, ovoz, tayyor, tugal kabi bir qancha ma`nolarda qo`llanadi. Ko`k so`zi ham otlashish xususiyatiga ega va turli ma`joziy ma`nolarda qo`llanadi.

Ta`sirchanlikni kuchaytirishda, ekspressiv- emotsionallikni berishda predmet rangi qizil bo`lishiga qaramay, uning oldidan yana qizil sifatlovchisi qo`llanadi, ba`zanbu so`z qip-qizil shaklida kelib, ma`no yanada bo`rttiriladi [33].*Qirg`og`ing bir zamon qip-qizil qonga belangan, faryodlar o`rlab osmonga.* (G`ayratiy)

Shoirlar nazmida lola, yoqut, shafaq, qon kabi predmetlar ko`pincha **qizil** so`ziga bog`liq holda ifoda etiladi. Ba`zanqizil sifatlovchisi o`rnida ana shu so`zlar qo`llanilaveradi.

Qo`limdagi sharob to`la piyola

Qip-qizildir go`yo bahorgi lola.

Qip-qizildir botayotgan kun kabi,

Qip-qizildir go`yo qizlarning labi. (H. Olimjon)

Qizil so`zi turli so`z birikmalari turg`un birikmalar komponentlari bo`lib, boshqa sifatlar kabi ot vazifasida kelib, juda ko`p ko`chma va majoziy ma`nolar kasb etadi. Qizil rangning ottenka turlari nihoyatda ko`p. Rassomlik san`atida och pushtidan to`q qizilga qadar bo`lgan ranglar shu rangning turlari hisoblanadi. Tilda bu ottenkalar o`ziga xos rang nomlariga ega. Och, to`q, nim, - roq, qip kabi yordamchi elementlar ham ottenkalarni aniqlashga xizmat qiladi.

Qizil so`zi o`zining ko`plab sinonimlariga ega. Bulardan ko`pi predmet ma`nolarini ifodalovchi so`zlardir: lola, yoqut, qon, shafaq, lolaqizg`aldoq,

cho`g`, la`l va b. Bular ko`proq badiiy asarlarda qo`llanadi. O`zbek mumtoz ijodkorlari asarlarida qizil tus va uning ottenka xillarini ifodalash uchun gulgun, gulrang, gulnor, gulnorgun, gulfom, shafaqqun, shingarf kabi ko`plab rang nomlarini uchratish mumkin.

Bulardan tashqari, arab, fors tillaridan o`tgan ahmar, humro, hamro, arg`uvon, arg`avon, shingarf, g`oza kabi so`zlar qizil ma`nosida qo`llanilgan [18:1992:233]. Badiiy nutqda qizil so`zi o`rnida, ya`ni uning ma`nodoshi sifatida ol so`zi ham keng qo`llanadi.

Alvon leksemasi ham predmetning rangini ifodalashga xizmat qiladi. Alvon so`ziga “O`zbek tilining izohli lug`ati”da quyidagicha izoh beriladi:

1. Qizil tusli, qip-qizil, qirmizi. Masalan: Bunda gulning eng asllari, Baxmal gilam, alvon poyandoz. (H.Olimjon)

2. Qizil rangli mato.

3. Xilma-xil, turli-tuman. Bir uyadan necha alvon qush uchadi (N.Safarov).

Rang-barang, xilma-xil, turli-tuman ma`nosini ifoda etishda alvon-alvon so`zi ishlatiladi.

Ba`zida alvon leksemasi qizil rangni emas, balki “qizg`imtir, sariq tUSDagi” semasini bildirishi ham mumkin:

Dengiz qirg`og`ida yongan alanga

Kabi quyosh chiqib, alvon nur yoydi. (Shukrullo)

Ko`rinadiki, rang ma`nosi birinchi ma`nodan (to`q sariq gulli o`simlik) o`sib chiqqan. Somon, oltin, oltinrang, tillorang kabilar ham rang semasi asosida yangicha ma`no ifoda etishga ixtisoslashgan.

Xalq qahramonlarini kuzatar ekanmiz, ularda etti xil asosiy rangning ask etganligi ayonlashadi. Ular oq, sariq, qizil, ko`k, yashil, jigar, qora. Bu ranglar his-tuyg`uni ifodlovchi, holatni bildiruvchi, joyni anglatuvchi xususiyatlarga ega. Xalqning qadimgi totemistik va animistik qarashlari asosida har bir rang o`ziga xos ma`no kasb etgan.

Xulosa qilib aytadigan bo`lsak, o`zbek tili sir-u sinoatlarga limmo-lim, benihoya murakkab, mukammal va muhtasham bir xilqatdir. Sifatning ma`noviy

guruhlarining stilistik xususiyati uni yanada boyitgan va rang-barang qilgan. Biz har bir ma'noviy guruhning semantikasini tahlil qilish jarayonida buning yaqqol guvohi bo'ldik.

Umumiy xulosalar

Tilshunoslikda sifat ma'noviy jihatdan "belgini nomlash orqali atovchi mustaqil leksemalar" va morfologik prinsipga muvofiq "darajalanuvchi, o'zgaruvchi sifatlar" turkumi sifatida belgilanadi. Ular predmet, voqea-hodisaning turli xil belgisini bildirishi, gap tarkibida ot va otlashgan so'zlardan oldin kelib, aniqlovchi vazifasini bajarishi, asliy va nisbiy, tub va yasama, sodda va qo'shma turlarga bo'linishi, substansiyaviy (otlashish) hodisasining sifatlardagi ko'rinishlari, sifat yasovchi qo'shimchalarning o'ziga xos tabiati, ularning o'zaro ma'nodoshlik va antonimlik xususiyati masalalarini yoritishi bilan xarakterlanadi.

Sifat so'z turkumini o'rganar ekanmiz, uning etimologiyasi, so'zlarning kelib chiqishiga ham alohida e'tibor qaratdik. Zero, leksikamizdagi biror bir so'z o'z-o'zidan voqelanmaydi. Sifatlarning etimologik tahlili ularning ma'noviy xususiyatlari bilan ham uzviy bog'liq.

So'zlarning bir turkumdan ikkinchi turkumga ko'chib o'tishi, ma'lum qonuniyatlarga, o'zining tipik yo'nalishlariga ega. Konversiya yo'li bilan hosil bo'lgan sifat leksemalari va sifat so'z turkumidan otga ko'chgan so'zlar tilshunosligimizda talaygina. Bu kabi hodisalarni ham tahlilga tortish ishimizning tarkibiy qismi sifatida belgilandi.

Nutqimizni boyitib turgan leksemalar tarkibida ma'lum narsa asosida shakllangan sifatlar ham ko'pchilikni tashkil etadi. Ayniqsa, buni rang-tus, maza-ta'm bildiruvchi sifatlar misolida ko'rishimiz mumkin. (Masalan: *zahar, asal, shakar, simobi, yoqut, qo'ng'ir va b.*)

Poetik matnlarda sifat leksemalar xar xil so'zlar bilan birikib, epitet vazifasiga keladi. (Jumladan, moviy ufq, yam-yashil olam, yashil fazo, moviy xayol, moviy yuksaklik, yashil do'st, yashil libos, majruh ko'ngil, murg'ak dil,

gulgun chehra, makkor ko`z, shirin xayol, pok tuyg`u kabi). Bunday birikmalarda sifatlar muhim tasviriy vosita bo`lib qolmasdan, balki poetik tafakkur elementiga, estetik hodisaga aylanadi hamda nutqni bezash bilan birga, his-tuyg`uni, fikrni obrazli ifodalash vositasi darajasiga ko`tariladi.

Xarakter –xususiyat sifatleri mazkur turkumda alohida mavqega ega. Ularning ma'no imkoniyatlari juda keng. Ularga xos bo`lgan *ijobiy va salbiy* semalar poetik matn talabi bilan turli xil okkazional semalarni ifodalash, inson ichki olamini tasvirlashda muhim uslubiy vositalaridan biri sanaladi.

Maza-ta'm bildiruvchi SL soni miqdor jihatidan kam bo`lsa-da, ularning ham semantik xususiyati, ko`chma ma'nolari o`ziga xos. Birgina shirin so`zi boshqa so`zlar bilan birikib, kontekstda o`nlab ma'nolarda keladi. Masalan, shirin bola, shirin so`z, shirin xayollar, shirin tabassum va b. Xuddi shu singari *shakl-ko`rinish, hid bildiruvchi sifatlar* ham badiiy asarlarda turli konnotativ vazifalarni bajarishi aniqlandi.

Sifat ma'noviy guruhlardan yana biri o`rin-paytga munosabat bildiruvchi sifatlardir. Ular ham o`zining keng qamrovligi, stilistik xususiyatui bilan ajralib turadi. Masalan, *so`nggi* so`zi asl ma'nosiga ko`ra muayyan holatnin yakunlovchi bosqicni bo`lsa, matnda *umrning so`ngi, so`nggi yo`l, so`nggi so`z, so`nggi nola* ma'nolarida obrazlilikni vujudga keltiradi.

Umuman olganda, sifat leksemalardan nutq jarayonida, jumladan, badiiy matnlarda o`rinli va oqilona foydalanish, uslubiy ta`sirchanlikni oshirish, ma'noni kuchaytirishning muhim vositalaridan biri sanaladi. Davrlar o`tishi bilan til vositalarining nutqda qo`llanish imkoniyati kengayib borganidek, sifat leksemalari ham yangi okkazional semalari bilan ta`sirchanlikni oshirib bormoqda. Bu esa kelgusida sifat leksemalarga oid kuzatishlarni yana yangi materiallar asosida davom ettirish zaruratini ko`rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO`YXATI:

1. **Каримов И.Ю.** Сак маънавият – енгилмас куч. Т.: Маънавият, 2008. 176 б.
2. **Абдурахмонов Ғ., Рустамов А.** Қадимги туркий тил. Т.: Ўқитувчи, 1982. 168 б.
3. **Жиянова Н.** Вақт белгиларини ифодаловчи нумератив сўзлар. //Тил ва адабиёт таълими. 1998. 1-сон. Б 49-52
4. **Латипов О.** Зоонимлар семантикасига доир айрим мулоҳазалар. //Тил ва адабиёт таълими. 2003, 3-сон Б 51-53
5. **Мамаражабова З.** Кўриниш сифатларининг грамматик хусусиятлари. // Тил ва адабиёт таълими. 2002 2-сон. 22-23 бетлар.
6. **Маматов Н.** Ўзбек тилида қўшма сўзлар. Т.: Фан, 1982. 112 б.
7. **Маҳмудов Н.** Ўзбек тилшунослигининг тараққиёти // Ўзбек тили ва адабиёти. 2001.4-сон. 5–7-бетлар.
8. **Maxmudov N.** va b. Ona tili, 6-sinf darsligi. Т.: Tasvir, 2005, 176 б.
9. **Mengliyev B., Abuzalova M.** Hozirgi o`zbek adabiy tili. –Qarshi, 2005.
10. **Неъматов Ҳ., Бозоров О.** Тил ва нутқ. Т.: Ўқитувчи, 1993. 89 б.
11. **Нурмонов А.** Ўзбек тили назарий морфологиясининг асосий тамойиллари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1998. 2-сон. 7–10-бетлар.
12. **Олимов М.** Рисолаи сарф ёки анъанавий морфология. Ўқув-методик қўлланма. Т.: Фан, 2003. 111 бет.
13. **Pardayev Z.** Rang-tus bildiruvchi sifatlarni o`rganish. // Til va adabiyot ta`limi, 2003. 3-son 15-17 betlar
14. **Rahmatullayev Sh.** Hozirgi adabiy o`zbek tili (darslik). Т.: Universitet, 2006. 464 б.
15. **Sayfullayeva R.R., Mengliyev B.R., Boqiyeva G.H., Qurbonova M.M., Yunusova Z.Q., Abuzalova M.Q** Hozirgi o`zbek adabiy tili.Т.: Фан, 2011. 335 б.
16. **Содиқова М.** Ҳозирги ўзбек тилида сифатлар. Т.: Фан, 1974. 127 б.

17. **Сулаймонова Г.** “Яхши” сўзининг полифункционаллиги. Тил ва адабиёт таълими. 2005, 6-сон. 24-25-бетлар.

18. **Турсунов У.,** Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Олий ўқув юртлари филология факультетлари талабалари учун дарслик. Т.: Ўзбекистон, 1992. 339 б.

19. **Шоабдурахмонов Ш** ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. I қисм. Педагогика институтларининг филология факультетлари учун дарслик. Т.: Ўқитувчи, 1980. 448 б.

20. **Ўтанова С.** Алишер Навоий лирикасида сарик ранг семантикаси\\ Ўзбек тили ва адабиёти. 2010. 4-сон. 32-35-бетлар.

21. **Қиличев Э.** Ҳозирги ўзбек адабий тили. Бакалавр – ўзбек филологияси ихтисослиги учун қўлланма. Бухоро, «Бухоро», 2005. 228 б.

22. **Қиличев Э.,** Қиличев Б. Нутқ маданияти. Т.: Фан, 124 б.

23. **Ҳожиёв А.** Ўзбек тили сўз ясаши. Т.: Ўқитувчи, 1989. 112 б.

24 **Ҳожиёв А.** Ўзбек тилида сўз яшаш усули масаласига доир . //Ўзбек тили ва адабиёти. 1999, 4-сон. 35–39-бетлар.

25. **Ҳожиёв А.** Ясама сўз лисоний бирликми ёки нутқ бирлигими?// Ўзбек тили ва адабиёти. 2004. 1-сон, 49–54-бетлар.

Lug’atlar.

О‘zbek tilining izohli lug’ati, 5 jildlik. Т.: 2006

26. Internet sahifalari.

27. <http://www.onatili.uz>

28.[http://www. Tilshunoslik.uz](http://www.Tilshunoslik.uz)

29.<http://www.samdu.uz>.

